

บทที่ 6

วิเคราะห์เปรียบเทียบกระบวนการเรียนรู้ พัฒนา และส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืน

บทนี้เป็นการวิเคราะห์เปรียบเทียบกระบวนการเรียนรู้ พัฒนา และส่งเสริมระบบเกษตรกรรมยั่งยืนที่เกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขและบริบทต่างๆ ทั้งในแง่ของการริเริ่มสร้างสรรค์ของเกษตรกร การส่งเสริมขององค์กรพัฒนาเอกชน หน่วยงานรัฐ โครงการพระราชดำริ รวมถึงการเผยแพร่ของสื่อ และการหันมาสนับสนุนเกษตรกรรมยั่งยืนของภาคธุรกิจบางส่วน แบ่งการวิเคราะห์เปรียบเทียบเป็น 3 ส่วน ส่วนแรกเป็นการวิเคราะห์เปรียบเทียบเป้าหมาย/วัตถุประสงค์รวมถึงหลักการและแนวคิดในการเรียนรู้ พัฒนา และส่งเสริมระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของฝ่ายต่างๆ ส่วนที่สองเป็นการวิเคราะห์เปรียบเทียบรูปแบบ/วิธีการเรียนรู้ พัฒนา และส่งเสริมระบบเกษตรกรรมยั่งยืน โดยเฉพาะ ระหว่างเกษตรกร องค์กรพัฒนาเอกชน และหน่วยงานรัฐ ขณะที่อีกส่วนเป็นการประเมินประสิทธิผลหรือการเกิดขึ้นจริงของกระบวนการเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนที่เกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขและบริบทที่ต่างกัน ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

1. เป้าหมาย หลักการ และแนวคิดในการเรียนรู้ พัฒนา และส่งเสริมระบบเกษตรกรรมยั่งยืน

ถึงแม้จะมีหลายฝ่ายเข้ามามีบทบาทเกี่ยวข้องกับกระบวนการเรียนรู้ พัฒนา และส่งเสริมระบบเกษตรกรรมยั่งยืน แต่เป้าหมาย/วัตถุประสงค์ของฝ่ายต่างๆ มีความแตกต่างกันในบางกรณี ประการแรก เป้าหมายในการเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรโดยเฉพาะที่เป็นเกษตรกรต้นแบบมีเป้าหมายเพื่อการพึ่งตนเองเป็นหลัก นับตั้งแต่ในส่วนของการผลิตที่เกษตรกรส่วนหนึ่งหันมาทำเกษตรกรรมยั่งยืนเพราะต้องการลดการพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอกโดยเฉพาะสารเคมีประเภทต่างๆ ซึ่งช่วยลดต้นทุนการผลิตในเวลาเดียวกัน ดังกรณี ต.คลองกระเจง ที่ปี พ.ศ. 2526 มีต้นทุนการผลิตไร่ละ 2,050 บาท แต่หลังจากเลิกใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลงเป็นผลให้ต้นทุนการผลิตลดลง โดยในปี พ.ศ. 2543 มีต้นทุนการผลิตไร่ละ 1,070 บาท หรือลดลงไร่ละ 980 บาท (กรณีศึกษา ต.คลองกระเจง) โดยเฉพาะกรณีนายชัยพร พรหมพันธุ์ ที่หลังจากลดและเลิกการใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง ไม่เพียงแต่จะส่งผลให้ต้นทุนการผลิตลดลง หากยังส่งผลให้ผลผลิตต่อไร่เพิ่มขึ้นด้วย โดยในปี พ.ศ. 2526 เขาใช้ปุ๋ยเคมีถึงไร่ละ 50 กิโลกรัม และใช้ยาฆ่าแมลงจำนวน 800 บาท ได้ผลผลิตประมาณ 1,000 กิโลกรัม จากนั้นในปี พ.ศ. 2533 เขาได้ใช้ปุ๋ยเคมีเพิ่มขึ้นเป็นไร่ละ 70 กิโลกรัม เพราะดินลดความอุดมสมบูรณ์ลง รวมทั้งเพิ่มปริมาณการใช้ยาฆ่าแมลงมากขึ้น เพราะเกิดการแพร่ระบาดของแมลง แต่ได้ผลผลิตลดลง 200 กิโลกรัม ต่อมาในปี พ.ศ. 2538 เขาจึงได้เริ่มทดลองใช้สมุนไพรกำจัดศัตรูพืชแทนยาฆ่าแมลง และบำรุงดินด้วยการไถกลบฟาง นอกจากจะช่วย

ให้สามารถลดการใช้ปุ๋ยเคมีได้ 30 กิโลกรัม ผลผลิตยังเพิ่มขึ้น 200 กิโลกรัม เช่นเดียวกับในปี พ.ศ. 2543 ที่เขาลดการใช้ปุ๋ยเคมีลงอีก 10 กิโลกรัม แต่ผลผลิตเพิ่มขึ้นอีก 250 กิโลกรัม รวมทั้งในปี พ.ศ. 2544 ที่เขาลดการใช้ปุ๋ยเคมีลงอีก 5 กิโลกรัม แต่ยังได้ผลผลิตเท่าเดิม (กรณีศึกษานายชัยพร พรหมพันธุ์)

นอกจากนี้ การทำเกษตรกรรมยั่งยืนยังหมายถึงการพึ่งตนเองด้านการบริโภคอย่างสำคัญ เป็นการลดรายจ่ายด้านการบริโภคในครัวเรือน ดังกรณีนายบุญเต็ม ชัยลา ที่การทำเกษตรผสมผสานของเขา "เป็นการอุดหนุนในครอบครัว แต่ก่อนไม่ได้สร้างกินแบบนี้ มีแต่ซื้อ ผัก แมงลักก็ซื้อ ตะไคร้ก็ซื้อ เปิดไฟซื้อเขากินหมด เงินมันจะเหลืออะไร พอเรามาทำแบบนี้ไม่ได้ซื้ออะไร เงินก็เหลือ สมมติว่าเราซื้อกินวันละ 100 บาท ถ้าเขาไปคุณหนึ่งปี 365 วัน มันก็เป็น 3 หมื่นกว่า เงินเราก็เหลือ เราอุดหนุนได้ เหลือกินเราก็ขายวันละร้อย ปีหนึ่งเราก็จะมีเงินเก็บ 3 หมื่นกว่า" (บุญเต็ม ชัยลา, สัมภาษณ์ในกรณีศึกษานายบุญเต็ม ชัยลา) เช่นเดียวกับนายอำนาจ ขจัดพาล ที่ "มีความสุขกับการทำการเกษตรแบบนี้ เพราะเรามีความพออยู่พอกิน มีอาหารกินทั้งปลา ไก่ และไม้ผล มีกินตลอดปี ตามฤดูกาล และหากวันไหนไม่อยากจะกินปลา ก็เอาเงินจากการขายปลาไปซื้ออาหารอย่างอื่น เช่น เนื้อสัตว์ จากตลาดมากิน ซึ่งต่างจากแต่ก่อน เพราะต้องอาศัยเงินออม" (อำนาจ ขจัดพาล, สัมภาษณ์ในกรณีศึกษานายอำนาจ ขจัดพาล) โดยเฉพาะนายชัยพร พรหมพันธุ์ หลังจากปรับเปลี่ยนมาทำเกษตรกรรมยั่งยืนเขามีค่าใช้จ่ายด้านอาหารเพียงร้อยละ 5.3 ของรายจ่ายในครัวเรือน เพราะสามารถผลิตอาหารได้เองเป็นส่วนใหญ่ จะซื้อก็เพียงเนื้อสัตว์ (กรณีศึกษานายชัยพร พรหมพันธุ์) เป็นอาทิ

เช่นเดียวกับองค์กรพัฒนาเอกชนที่เป้าหมายการพัฒนาและส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนแก่เกษตรกรคือการให้เกษตรกรสามารถพึ่งตนเองได้ด้านอาหาร หรือมีความมั่นคงทางอาหาร ขณะเดียวกันก็ให้เกษตรกรสามารถพึ่งตนเองได้ด้านการผลิต คือลดการใช้ปัจจัยการผลิตภายนอกโดยเฉพาะสารเคมี ซึ่งเดิมไม่เพียงแต่จะทำให้เกษตรกรประสบปัญหาต้นทุนการผลิตสูง หากยังส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและสุขภาพของเกษตรกร การทำเกษตรกรรมยั่งยืนจึงช่วยให้เกษตรกรสามารถลดรายจ่ายด้านการบริโภค ต้นทุนการผลิต รักษาสุขภาพแวดล้อม รวมทั้งถนนสุขภาพของเกษตรกรในเวลาเดียวกัน ส่วนเป้าหมายด้านการตลาดมีความสำคัญรองลงมา (เดชา ศิริภัทร, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2546)

ทว่าการส่งเสริมและพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของหน่วยงานรัฐมีระบบตลาดเป็นตัวนำมากกว่าการคำนึงถึงการพึ่งตนเองของเกษตรกร เพราะการหันมาส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของรัฐส่วนหนึ่งเป็นเพราะพืชเศรษฐกิจที่รัฐดำเนินการส่งเสริมมาตั้งแต่แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 1 ประสบปัญหา โดยในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 5 เป็นช่วงที่ภาวะเศรษฐกิจโลกอยู่ในสภาพขบเซาะและสินค้า

เกษตรของไทยมีคู่แข่งในตลาดโลกมากขึ้น ส่งผลให้การส่งออกสินค้าเกษตรซึ่งส่วนใหญ่เป็นพืชเศรษฐกิจหลัก คือ ข้าว ข้าวโพด น้ำตาล ไม้ยางพารา มีปริมาณลดลงและราคาคงต่ำ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2542: (1-3)) ในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 6 (พ.ศ. 2530-2534) จึงกำหนดให้มีแผนกระจายการผลิตระดับไร่นาเป็นแผนงานและมาตรการสนับสนุนเป็นการเฉพาะ เพื่อแก้ไขข้อจำกัดด้านตลาดด้วยการเชื่อมโยงการผลิตเข้ากับการตลาดทั้งภายในและภายนอกประเทศมากขึ้น (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2542: (1-3)) แต่ไม่ได้คำนึงถึงการพึ่งตนเองของเกษตรกรหรือผลกระทบจากการใช้สารเคมี ดังกรณีบ้านดงบังที่เมื่อปี พ.ศ. 2533 เกษตรตำบลได้เข้ามาให้คำแนะนำให้ชาวบ้านปรับเปลี่ยนจากการปลูกพืชไร่เช่นมันสำปะหลังรวมทั้งข้าวที่ประสบปัญหาราคาคงต่ำไปการปลูกพืชชนิดใหม่ เช่น มะนาว กล้วย มะม่วง เป็นต้น โดยแนะนำให้ปลูกในพื้นที่มากขึ้น ในลักษณะเป็นแนว รวมทั้งแนะนำการใช้ปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืช (กรณีศึกษากันดงบัง)

เช่นเดียวกับนโยบายปรับโครงสร้างการผลิตการเกษตรในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 7 ที่ดำเนินการภายใต้โครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร ซึ่งยังคงมีเป้าหมายให้เกษตรกรปรับเปลี่ยนไปสู่พืชชนิดอื่นซึ่งไม่ประสบปัญหาด้านราคา เช่น ปาล์ม ไม้ผล มากกว่าต้องการให้เกษตรกรสามารถพึ่งตนเองได้เป็นลำดับแรกรวมทั้งการลดการใช้สารเคมี โดยเฉพาะนโยบายของรัฐบาลชุด พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ซึ่งแถลงต่อรัฐสภาวันที่ 26 กุมภาพันธ์ 2544 แม้จะส่งเสริมเกษตรกรมั่งคั่งและกระบวนการเรียนรู้แก่เกษตรกร แต่ก็เป็นการส่งเสริมเชิงพาณิชย์ เป็นการเพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขันของภาคเกษตรในตลาดโลก โดย “(2) ผลักดันให้ประเทศไทยเป็นศูนย์กลางการผลิตสินค้าเกษตรอินทรีย์ รวมทั้งส่งเสริมการจัดทะเบียนสิทธิบัตรที่เกี่ยวกับการผลิตทางการเกษตรในทุกด้าน เพื่อรองรับการเปิดเสรีสินค้าเกษตรในอนาคต”

นอกจากนี้ เกษตรกรมั่งคั่งยังถูกหน่วยงานรัฐส่วนต่างๆ นำไปเชื่อมโยงกับปัญหาเศรษฐกิจของประเทศโดยรวมด้วย เช่น ในช่วงที่ประเทศไทยประสบภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจช่วงต้นทศวรรษ 2540 รัฐบาลได้สนับสนุนการทำเกษตรกรรมยั่งยืนเพื่อบรรเทาปัญหาและผลกระทบจากภาวะวิกฤติดังกล่าวเป็นการเฉพาะ อาทิ คณะรัฐมนตรีมีมติเมื่อวันที่ 9 ธันวาคม 2540 เห็นชอบให้กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ดำเนินการส่งเสริมเชิงสาธิตในการพัฒนาระบบการเกษตรแบบยั่งยืนเพื่อบรรเทาปัญหาการว่างงานในภาวะวิกฤติเศรษฐกิจ (อันวา จิตต์สงวน และคณะ 2544: (1-3)) หรือกรณีกระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม ดำเนินนโยบายการใช้ปุ๋ยชีวภาพและปุ๋ยอินทรีย์เพื่อทดแทนปุ๋ยเคมี เพราะในช่วงปี พ.ศ. 2536-2540 ประเทศไทยนำเข้าปุ๋ยเคมีปีละ 3-3.4 ล้านตัน คิดเป็นมูลค่า 13-18 หมื่นล้านบาท โดยรัฐต้องรับภาระจัดหาปุ๋ยเคมีให้เกษตรกรผ่านองค์การตลาดเพื่อเกษตรกรเพิ่มขึ้นทุกปี โดยเฉพาะปี พ.ศ. 2539 มากกว่าปี พ.ศ. 2538 ถึง 175,000 ตัน คิดเป็นเงิน 2,000-2,500 ล้านบาท และรัฐต้องขาดทุนปีละ 500-800 ล้านบาท กระทรวงวิทยา

ศาสตร์ฯ จึงเสนอแผนงานสนับสนุนการจัดตั้งโรงงานผลิตปุ๋ยชีวภาพและปุ๋ยอินทรีย์เชิงการค้า รวมทั้งแผนงานสนับสนุนการวิจัยและพัฒนาการใช้ปุ๋ยชีวภาพและปุ๋ยอินทรีย์เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพ (รายละเอียดดู กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม 2542: 3, 8-10, 12-7)

โดยเฉพาะอย่างยิ่งถึงแม้รัฐบาลจะดำเนินการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนระดับนโยบายมาตั้งแต่แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 5 ทว่านโยบายหลักด้านการพัฒนาการเกษตรของประเทศในแผนพัฒนาฯ ฉบับนี้และต่อเนื่องมาจนถึงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 6 ยังคงเป็นการสนับสนุนการขยายตัวของเกษตรแผนใหม่ ขณะที่การส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนดำเนินการในพื้นที่เกษตรกรรมล้าหลังเสียเป็นส่วนใหญ่ (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2535ก: 95-6) หรือแม้แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 7 จะสนับสนุนการกระจายการผลิตและระบบการเกษตรผสมผสานมากขึ้น เพื่อลดความเสี่ยงด้านราคาและสภาพดินฟ้าอากาศ แต่เป้าหมายหลักของการพัฒนาประเทศยังคงต้องการรักษาอัตราการขยายตัวทางเศรษฐกิจให้อยู่ในระดับที่เหมาะสม เพื่อให้การเจริญเติบโตเป็นไปอย่างต่อเนื่องและมีเสถียรภาพ โดยการเกษตรเป็นสาขาการผลิตหนึ่งที่จะช่วยให้เป้าหมายดังกล่าวบรรลุได้ รัฐบาลจึงยังคงสนับสนุนการใช้ปัจจัยการผลิตจากภายนอกไถ่มา เช่น ปุ๋ยเคมี และสารเคมีต่างๆ และในปริมาณที่มากขึ้น (สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ อ้างใน พูนศิริ วัจนะภูมิ และคณะ 2536: 33-5 และสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2542: (1-4)) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 ที่กำหนดพื้นที่ปรับเปลี่ยนสู่ระบบเกษตรกรรมยั่งยืนอย่างชัดเจน ทว่าทิศทางการพัฒนาการเกษตรในแผนพัฒนาฯ ฉบับนี้ยังคงเน้นการสร้างขีดความสามารถในการแข่งขันของสินค้าเกษตรไทยในตลาดโลก เป้าหมายยังให้ความสำคัญต่อการเพิ่มรายได้เกษตรกร การรักษาเสถียรภาพทางเศรษฐกิจของภาคเกษตร และสามารถสนับสนุนการเจริญเติบโตของเศรษฐกิจส่วนรวมของประเทศ พร้อมกับสนับสนุนการพัฒนาอุตสาหกรรมเกษตร ตามปรัชญาการพัฒนาการเกษตรที่ว่า “พัฒนาคุณภาพชีวิต ผลิตเพื่อการแข่งขัน สัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม” (รายละเอียดดู สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2540: 2, 32-3, 35, 42, 56-7)

เช่นเดียวกับแผนพัฒนาการเกษตรในแผนพัฒนาฯ ฉบับ 9 ที่ยังคงมีวัตถุประสงค์ “เพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขันสินค้าเกษตรและอุตสาหกรรมเกษตรของประเทศ” (ไม่ปรากฏผู้แต่ง มปป.: 8) และมียุทธศาสตร์ “เพิ่มความสามารถในการแข่งขันสินค้าเกษตร” (เพ็ญอ้าง: 9) โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือนโยบายรัฐบาลชุดปัจจุบันที่ “ส่งเสริมและสนับสนุนการทำเกษตร รวมทั้งเกษตรอุตสาหกรรมให้เหมาะสมกับสภาพภูมิประเทศ ภูมิอากาศ และสอดคล้องความต้องการของตลาดและศักยภาพของประชาชน” กล่าวอีกนัยหนึ่ง นโยบายการพัฒนาประเทศและนโยบายด้านการเกษตรยังคงอยู่ภายใต้กระบวนทัศน์เกษตรกรรมแผนใหม่ ที่เน้นเทคโนโลยีเฉพาะทางให้ผลผลิตสูงเพื่อขายและเพื่อส่งออก การสนับสนุนเกษตรกรรมยั่งยืนมีฐานะเป็นเพียงโครงการนำร่องที่หน่วยงานรัฐร่วมกับ

องค์กรต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นองค์การระหว่างประเทศ เช่น UNDP หรือองค์กรพัฒนาเอกชน เช่น เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก ตามข้อเรียกร้องของสมัชชาคนจน ขณะที่องค์การตลาดเพื่อเกษตรกรยังส่งปุ๋ยเคมีจากต่างประเทศปีละหลายล้านบาท และสำนักงานกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยางยังคงขยายพื้นที่ปลูกยางพาราในลักษณะพืชเชิงเดี่ยวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ขณะที่การส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของบริษัทเอกชนไม่เพียงแต่จะมีระบบตลาดเป็นตัวนำ หากแต่ยังเป็นการส่งเสริมที่คำนึงถึงผลตอบแทนทางเศรษฐกิจของบริษัท มากกว่าคุณภาพชีวิตของเกษตรกรและสิ่งแวดล้อม เป็นการนำเกษตรกรรมยั่งยืนเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมอย่างเต็มรูปแบบ ซึ่งค่อนข้างจะขัดแย้งกับหลักการขั้นพื้นฐานบางข้อของเกษตรกรรมยั่งยืน ดังจะเห็นได้จากการที่เริ่มมีนักธุรกิจอุตสาหกรรมในประเทศไทยหลายรายสนใจที่จะส่งเสริมเกษตรกรรมธรรมชาติเข้าสู่ระบบการพาณิชย์และการอุตสาหกรรม รวมทั้งการค้าระหว่างต่างประเทศ (วัฒน์ สุริยาแสงเพชร มปป.: 201) ซึ่งการส่งเสริมเชิงพาณิชย์เหล่านี้แม้จะช่วยให้สินค้าปลอดสารพิษมีตลาดรองรับที่แน่นอนและทำให้เกษตรกรมีรายได้เพิ่มขึ้นในระยะเวลาอันสั้น แต่การไม่เน้นการพึ่งตนเองให้กับเกษตรกรทำให้เกษตรกรมีต้นทุนการผลิตสูง เช่น ค่าจ้าง และอาจประสบปัญหาด้านตลาดได้ในภายหลัง อีกทั้งการอาศัยผลตอบแทนเงินสดเป็นแรงจูงใจหลักอาจส่งผลให้เกิดการขาดความรับผิดชอบต่อผู้บริโภค โดยเฉพาะเมื่อทำการผลิตเพื่อขายคราวละมากๆ นอกจากนี้ บริษัทที่ผลิตปัจจัยการผลิตจำพวกปุ๋ยอินทรีย์ ปุ๋ยชีวภาพ หัวเชื้อน้ำหมักชีวภาพ ฯลฯ ส่วนหนึ่งเป็นบริษัทที่เดิมผลิตปัจจัยการผลิตจำพวกสารเคมีชนิดต่างๆ และปัจจุบันยังคงผลิตอยู่ การหันมาผลิตปัจจัยการผลิตสำหรับการทำเกษตรกรรมยั่งยืนของบริษัทเหล่านี้จึงเป็นเพียงการเพิ่มสินค้าตัวใหม่หรือเป็นเพียงการเพิ่มช่องทางการตลาดของบริษัทเท่านั้น ไม่ได้สัมพันธ์กับหลักการพื้นฐานของเกษตรกรรมยั่งยืนแต่อย่างใด ดังจะเห็นได้จากการที่บริษัทเหล่านี้มักจัดส่งตัวแทนจำหน่ายไปเสนอขายสินค้าเหล่านี้ให้กับเกษตรกรรายที่หันมาทำเกษตรกรรมยั่งยืนถึงที่บ้าน ซึ่งเป็นการเจาะตลาดโดยตรง

ประการที่สอง เป้าหมายการเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรไม่ได้จำกัดเฉพาะในส่วนของการผลิต การแปรรูป และตลาด หากยังหมายรวมถึงการจัดการทรัพยากรสาธารณะอย่างสำคัญ ดังกรณีการทำไร่หมุนเวียนของชาวปกากะญอที่ต้องอาศัยสมาชิกในชุมชนร่วมแรงร่วมใจกันดูแลจัดการและรักษา เพราะแม้ว่าที่ไร่จะสืบทอดตามสายตระกูล แต่การทำไร่ต้องพึ่งพาอาศัยกันทั้งชุมชน เช่น การเผาไร่หรือการจัดการไฟ นอกจากเป็นความรู้สำคัญในการจัดการทรัพยากรหรือไร่หมุนเวียน ยังเป็นกิจกรรมร้อยรัดทุกคนในชุมชน เพราะต้องใช้แรงงานมากในการเผาแต่ละแปลง ทุกครอบครัวในหมู่บ้านต้องจัดการแรงงานในการเผาไร่ ช่วงเช้าถึงบ่ายทุกคนจะช่วยกันทำแนวกันไฟรอบไร่ ตกเย็นหลังกินข้าวจะเริ่มเผาไร่ มีคนเผาระวังรอบๆ แปลงประมาณ

20 คน เริ่มจุดไฟจากรอบแนวกันไฟด้านบนของไร่ลงมาตรงกลางไร่ โดยมีแนวกันไฟกลางไร่ เมื่อไฟดับก็เริ่มเผาจากล่างขึ้นบนมาที่กลางไร่แล้วรอจนไฟดับ จะเผาเพียงวันละแปลง ทำอย่างนี้หมุนเวียนไปช่วยกันทุกแปลงในหอย่อมบ้าน นอกจากนี้ กระบวนการปลูกพืชไร่ยังมีพิธีกรรมต่างๆ ที่เป็นศูนย์รวมให้การทำไร่หมุนเวียนเป็นระบบที่ต้องรวมแรงงาน ลงแขกเอามือ ตั้งแต่กระบวนการแสกไ้ไปจนถึงเก็บเกี่ยว ตีข้าว และขนข้าวขึ้นยุ้ง ขณะเดียวกันกระบวนการทำไร่ผูกพันกับระบบการจัดการที่ดินของคนทั้งชุมชนอย่างเป็นองค์รวม ขอบเขตพื้นที่การทำไร่หมุนเวียนของแต่ละครอบครัวแต่ละแปลงมีการรับรู้และมีบริเวณจำกัด มีกฎเกณฑ์การใช้ประโยชน์ที่สัมพันธ์กับการผลิตของชุมชน และหากใครไม่สามารถทำกินในพื้นที่ตนได้ในปีนั้นก็สามารรถทำกินในผืนดินของญาติได้ (รายละเอียดดู วราลักษณ์ อธิพิลโอฟาร์ 2541: 11-20)⁶⁸

นอกจากนี้ การทำเกษตรกรรมยังยืนโดยเฉพาะที่เป็นรูปแบบดั้งเดิมไม่ได้เป็นกิจกรรมการผลิตเพียงโดดๆ หากแต่ยังสัมพันธ์กับมิติทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชน เพราะการทำเกษตรกรรมยังยืนเกี่ยวเนื่องกับพิธีกรรมความเชื่อของชุมชน อาทิ พิธีทำขวัญข้าวเชิญแม่โพสพที่บ้านหนองปรือ (กรณีศึกษาบ้านหนองปรือ) พิธีทำภูมิไร่เชิญแม่โพสพ พิธีไหว้สวน และพิธีทำขวัญครกและสากที่บ้านน้ำหัก (กรณีศึกษาบ้านน้ำหัก) การทำขวัญสวนที่คลองกระเจง (กรณีศึกษา ต.คลองกระเจง) ซึ่งพิธีกรรมเหล่านี้นอกจากจะมีวัตถุประสงค์เพื่อความอุดมสมบูรณ์ของผลผลิต ตอบแทนบุญคุณสิ่งศักดิ์สิทธิ์และเครื่องมือ รวมทั้งปกป้องคุ้มครองจากภัยอันตรายต่างๆ บางพิธีกรรมยังจัดขึ้นในระดับชุมชน หรือกรณีการเลี้ยงผีปางเข้าและปางออกที่บ้านโป่งคำแม้จะจัดขึ้นในระดับเครือญาติ แต่ขอบข่ายของเครือญาติก็ครอบคลุมทั้งในระดับชุมชนและต่างชุมชน (กรณีศึกษาบ้านโป่งคำ) หรือแม้บางพิธีกรรมจะจัดในระดับครัวเรือน แต่ก็เป็นการสืบทอดความเชื่อที่ร้อยรัดชุมชนเอาไว้ ประการสำคัญ ผลผลิตการเกษตรจำนวนมากเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมและประเพณีต่างๆ ในชุมชน ดังงานสลากภัตมะม่วงที่คลองกระเจงที่กรรมการหมู่บ้านจะขอสำหรับจากชาวบ้าน ซึ่งสำหรับจะมีถาด 2 ใบ ใบหนึ่งสำหรับใส่อาหารคาวหวาน อีกใบสำหรับใส่ข้าวเหนียวมะม่วง รวมทั้งยังมีมะม่วงอีก 1 ชะลอม อาจจะมีผลไม้อื่นๆ เช่น ชมพู่มะไฟ ปะปน ซึ่งทางกรรมการจะจัดเป็นกองกลางให้พระรูปที่ได้รับมะม่วงน้อยกว่ารูปอื่น (กรณีศึกษา ต.คลองกระเจง) หรือกรณีประเพณีทานก๋วยสลากที่บ้านโป่งคำ ซึ่งนอกจากจะจัดขึ้นในช่วงที่คนส่วนใหญ่ว่างจากงานในไร่สวน ยังเป็นการให้ชาวโป่งคำนำผลผลิตมาถวาย เช่น ส้มโอ ส้ม อ้อย รวมทั้งประเพณีทานข้าวล้นบาตรหรือดอยข้าวซึ่งชาวโป่งคำจัดขึ้นหลังเกี่ยวข้าว โดยทางวัดจะนำบาตรมาวางไว้กลางวิหารและให้ชาวบ้านนำข้าวเปลือกข้าวสารมาใส่

⁶⁸ นอกจากนี้ การจัดการทรัพยากรร่วมกันในการประกอบอาชีพสามารถพิจารณาได้จากการทำประมงชายฝั่ง เพราะทะเลและสัตว์น้ำเป็นทรัพยากรร่วมหรือสมบัติสาธารณะ ไม่สามารถถือกรรมสิทธิ์ครอบครอง แต่สามารถใช้ประโยชน์ร่วมกันได้ ชาวประมงบ้านหนองปรือจึงมีกติกาการทำประมงร่วมกันอย่างหลวมๆ และอาศัยหลักการยึดหยุ่นและให้อภัยกันกรณีเกิดความขัดแย้ง เช่น การวางอวนซ้อนทับกัน (กรณีศึกษาบ้านหนองปรือ)

รวมกันจนล้นบาตร เป็นทั้งการเฉลิมฉลองผลผลิตและสร้างสิริมงคลให้กับชาวโป่งคำ (กรณีศึกษา บ้านโป่งคำ) โดยเฉพาะกรณีชาวปกาเกอญอใช้ข้าวไร่กว่า 30 ชนิดและพืชผักพื้นเมืองกว่า 80 ชนิด ในการประกอบพิธีกรรมที่ยึดเหนี่ยวความเป็นเผ่าพันธุ์ไว้ จนกล่าวได้ว่า "ขวัญของชาวปกาเกอญอ อยู่ที่ไร่" (นะพอ โชคสงเสริม, สัมภาษณ์ใน วราลักษณ์ อิทธิพลโอฬาร 2541: 11)

เช่นเดียวกับการส่งเสริมและพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนขององค์กรพัฒนาเอกชนที่ไม่ได้ จำกัดเฉพาะมิติด้านเกษตร แต่ยังหมายรวมถึงการจัดการทรัพยากรด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการ แก้ไขปัญหาระบบกรรมสิทธิ์ในที่ทำกินในเขตป่า หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง "ฐานะของเกษตรกรรมยั่งยืน คือตัวอย่างหนึ่งที่อธิบายสังคมในการเรียกร้องสิทธิของชาวบ้านในการอยู่กับป่า เช่นเดียวกับป่าชุมชน และเป็นทางออกในการทำมาหากินของชาวบ้านจริงๆ" (เรวดี ประเสริฐเจริญสุข และอรุณี เวียงแสง 2539: 3) ซึ่งการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนในลักษณะนี้มักเป็นการตรวจสอบค้นหาชุมชนที่ทำการระบบเกษตรในรูปแบบที่สามารถรักษาสภาพแวดล้อม เช่น ไร่หมุนเวียน วนเกษตร ไร่สวนผสม การปลูกพืชแนวระดับ การปลูกพืชหมุนเวียน การปลูกพืชเป็นแถบต่างกัน จากนั้นนักพัฒนาอาจส่งเสริมด้วยการการประชุม/อบรม ก่อนจะเผยแพร่รูปแบบการทำเกษตรที่ประสบผลสำเร็จ พร้อมกับเสนอให้กันพื้นที่ทำการเกษตรออกจากพื้นที่ป่า แต่หากเป็นพื้นที่ที่รูปแบบการทำเกษตรไม่ได้เป็นเกษตรกรรมยั่งยืน นักพัฒนาเอกชนจะเข้าไปส่งเสริมให้เกษตรกรปรับเปลี่ยนสู่ระบบเกษตรกรรมยั่งยืน โดยเฉพาะในด้านเทคนิค ขณะเดียวกันก็เปิดเวทีเจรจาต่อรองกับรัฐบาลให้ผ่อนปรนด้านนโยบาย (เพ็งอ้ง) ดังกรณี ต.แม่ทา ที่นอกจากการสร้างอ่างเก็บน้ำส่งผลกระทบต่อองค์กรเหมือนฝ่ายเดิม ชาวบ้านที่นี้ยังประสบปัญหาการประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติและเขตอุทยานแห่งชาติทับซ้อนพื้นที่ทำกิน โครงการพัฒนาองค์กรชุมชนลุ่มน้ำแม่ทาจึงเข้ามาส่งเสริมสนับสนุนการรวมตัวของกลุ่มองค์กรแต่ละ "ปึกบ้าน" ดำเนินกิจกรรมต่างๆ เช่น กลุ่มออมทรัพย์ ธนาคารข้าว กลุ่มสตรี รวมทั้งออกกฎระเบียบห้ามบุกรุกทำลายป่าและการป้องกันไฟป่า ขณะเดียวกันได้จัดพาชาวบ้านศึกษาดูงานการทำเกษตรกรรมยั่งยืนในที่ต่างๆ ส่งผลให้ชาวบ้านจำนวนหนึ่งหันมาทำไร่สวนผสม ไร่สวนผสม และปลูกผักปลอดสารพิษ ช่วยให้ชาวบ้านมีความชอบธรรมในการอาศัยและทำมาหากินในเขตป่าอย่างสำคัญ (รายละเอียดดู สถาบันทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายทางชีวภาพ 2542ค: 21-7)

เปรียบเทียบกับเป้าหมายการส่งเสริมและพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของหน่วยงานรัฐ พบว่ามีความแตกต่างกัน เนื่องจากการส่งเสริมและพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของรัฐจำกัดเฉพาะการแก้ปัญหาด้านการผลิต แต่ไม่ได้เชื่อมโยงกับปัญหาการจัดการทรัพยากร ซึ่งสามารถพิจารณาได้จากการดำเนินการส่งเสริมวนเกษตรของทั้งสองฝ่ายได้อย่างสำคัญ กล่าวคือ การดำเนินการส่งเสริมวนเกษตรของหน่วยงานรัฐที่เริ่มต้นมาตั้งแต่ทศวรรษ 2480 มีวัตถุประสงค์เพื่อแก้ปัญหา

ความยากจนให้กับเกษตรกรในพื้นที่ป่าและทิวกันดาร เป็นการให้ที่ดินในป่าเสื่อมโทรมแก่ราษฎรที่มีบ้านใกล้ป่าทำการกสิกรรม แต่กรรมสิทธิ์ในป่ายังเป็นของรัฐ โดยรัฐได้สนับสนุนชาวไร่ปลูกสวนป่าแห่งละ 800-1,000 ไร่ ในพื้นที่ป่าแม่หวด อ.จาง จ.ลำปาง และป่าแม่ต้า อ.ลอง จ.แพร่ ช่วงแรกชาวไร่ได้นำครอบครัวมาตั้งปางอยู่ชั่วคราวบริเวณพื้นที่ปลูกสวนป่า ต่อมาได้ปรับปรุงที่อยู่อาศัยเป็นกระท่อม โดยแยกจากบ้านเดิมมาอยู่ใกล้ๆ หรือในบริเวณกลางสวนใหญ่ เพื่อจะได้สามารถเดินทางไปปลูกไม้ป่าหรือพืชตลอดจนดูแลรักษาได้อย่างใกล้ชิด หลังจากนั้นหัวหน้าสวนได้ยินยอมให้ชาวไร่สร้างบ้านเล็กๆ อยู่รวมกันเป็นกลุ่ม โดยให้จัดสรรพื้นที่กันเอง หรือหัวหน้าสวนจัดสรรให้โดยการจับสลาก แต่ไม่ได้รับรองอย่างเป็นทางการหรือมีระบบสวัสดิการและสาธารณูปโภคใดๆ ให้ (รายละเอียดดู สอาด บุญเกิด 2529: 166-77, 216)⁶⁹

ขณะที่การส่งเสริมวนเกษตรขององค์กรพัฒนาเอกชนมีเป้าหมายที่การจัดการทรัพยากรอย่างสำคัญ ดังกรณีองค์กรพัฒนาเอกชนภาคเหนือที่การศึกษา/คั้นหาระบบเกษตรที่เหมาะสมพื้นที่สูงมีวัตถุประสงค์เพื่อเผยแพร่สู่สาธารณะและรณรงค์ระดับนโยบายเพื่อกันพื้นที่ทำกินออกจากพื้นที่ป่าดังที่กล่าวข้างแล้วก่อนหน้านี้ โดยเฉพาะองค์กรพัฒนาเอกชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เริ่มสนใจ/ให้ความสำคัญกับวนเกษตรหลังจากที่รัฐบาลดำเนินโครงการจัดสรรที่ดินทำกินแก่ราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) ซึ่งส่งผลให้ชุมชนดั้งเดิมจำนวนมากต้องถูกอพยพ/โยกย้ายออกจากพื้นที่ป่า ทว่าชุมชนเหล่านี้ได้รวมตัวกันเคลื่อนไหวคัดค้านจนรัฐบาลต้องยกเลิกโครงการฯ เมื่อเดือนกรกฎาคม 2535 และอนุญาตให้ชุมชนกลับเข้าอยู่อาศัยได้เช่นเดิม ซึ่งในการดำเนินงานองค์กรพัฒนาเอกชนได้ร่วมกับองค์กรชาวบ้านจำนวนหนึ่งดำเนินการศึกษา/คั้นหารูปแบบเกษตรที่สามารถทำร่วมกับพื้นที่ป่าและช่วยฟื้นฟูสภาพแวดล้อมให้กลับสู่สภาพสมดุลได้อย่างยั่งยืน และพบว่าวนเกษตรคือรูปแบบเกษตรที่เหมาะสม อีกทั้งยังเป็นรูปแบบการทำเกษตรที่ชุมชนอีสานในหลายพื้นที่ได้ปฏิบัติมาอย่างสืบเนื่องภายใต้ชื่อที่เรียกว่า "สวนเก่า" ซึ่งประกอบด้วยต้นไม้สูงใหญ่ เช่น มะพร้าว หมาก รองลงมาคือมะขาม มะม่วง ขนุน ไม้ไผ่ พืชชั้นล่างลงมาอีกคือกล้วย อ้อย น้อยหน่า พืชชั้นล่างเป็นสับปะรด ขิง ข่า ย่านาง นอกจากนี้ ในบริเวณเดียวกันยังมีการเลี้ยงวัว ควาย ไก่ หมู (สนั่น ชูสกุล และวีรวัฒน์ ปภุสสร มปป.: 8, 11 และดูการทำวนเกษตรกรณีเกษตรภาคตะวันออกเฉียงเหนือใน เพิ่มศักดิ์ มกรภิรมย์ 2537: 18-23 และสนั่น ชูสกุล และวีรวัฒน์ ปภุสสร มปป.: 70-90)

⁶⁹ ระบบการปลูกสร้างสวนป่าโดยอาศัยชาวไร่ดังกล่าวไม่แพร่หลาย เพราะประชาชนส่วนใหญ่ไม่นิยมทำการเพาะปลูกในสวนป่า ประกอบกับวิธีนี้ชาวไร่สามารถปลูกพืชได้เพียงในช่วงระยะเวลาเพียง 2-3 ปีเท่านั้น หลังจากนั้นจำเป็นต้องบุกเบิกแผ้วถางป่าเพิ่ม ต่อมากรมป่าไม้จึงดำเนินการปลูกสวนป่าเองทั้งหมด มิได้อาศัยการปลูกแบบระบบของยาอีกต่อไป (ธันวาคม จิตต์สงวน และคณะ 2544: (3-5))

ประการที่สามเป็นประเด็นเกี่ยวกับหลักการและแนวคิดเกษตรกรรมยั่งยืน นับตั้งแต่ในแง่รูปแบบเกษตรกรรมยั่งยืนที่มีความเห็นขัดแย้งแตกต่างกันระหว่างองค์กรพัฒนาเอกชนกับหน่วยงานรัฐ ดังกรณีรูปแบบเกษตรผสมผสานที่องค์กรพัฒนาเอกชนเห็นว่าไม่ได้หมายความว่าเพียงการทำเกษตรหลายอย่างรวมกัน แต่ “มุ่งเป้าหมายไปที่การประสานเกื้อกูลกันระหว่างพืชและสัตว์ เศรษฐกิจและผลประโยชน์จากการปลูกพืชจะเป็นประโยชน์ต่อกิจกรรมการเลี้ยงสัตว์ และในทางตรงกันข้าม ผลที่ได้จากการเลี้ยงสัตว์ก็จะเป็นประโยชน์ต่อพืชด้วย” (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2539: 84-5) จึงต่างไปจากรูปแบบการเกษตรที่เรียกว่า “ไร่นาสวนผสม” (MIXED FARMING) ซึ่งรัฐบาลให้การสนับสนุนผ่านโครงการต่างๆ ดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้⁷⁰ เพราะการทำเกษตรที่มีกิจกรรมการผลิตหลายอย่างเช่นไร่นาสวนผสมมักเน้นการตอบสนองต่อการบริโภคหรือเพื่อลดความเสี่ยงจากราคาผลผลิตที่ไม่แน่นอนเป็นหลัก แต่มิได้จัดการให้กิจกรรมการผลิตผสมผสานเกื้อกูลกันเพื่อลดต้นทุนการผลิตและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างสูงสุดเหมือนการเกษตรแบบผสมผสาน ไร่นาสวนผสมอาจมีกลไกการเกื้อกูลกันจากกิจกรรมการผลิตได้บ้างแต่ก็เพียงเล็กน้อย และเป็นกลไกที่เกิดขึ้นเอง มิได้เกิดจากความรู้ความเข้าใจและการจัดการของเกษตรกร แม้ไร่นาสวนผสมอาจเป็นบันไดขั้นต้นๆ ไปสู่เกษตรผสมผสานได้ (วิจิตรธำรง อ่างใน วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2539: 85)

โดยเฉพาะในแง่ของแนวคิดและทัศนะต่อการใช้สารเคมีการเกษตรชนิดต่างๆ พบว่าองค์กรพัฒนาเอกชนแตกต่างกับหน่วยงานรัฐอย่างสิ้นเชิง เพราะขณะที่หลักการสูงสุดของเกษตรกรรมยั่งยืนในทัศนะขององค์กรพัฒนาเอกชนคือการไม่ใช้สารเคมีอย่างสิ้นเชิง นักวิชาการด้านการเกษตรของรัฐเห็นว่าเป็นการใช้ในการทำเกษตรกรรมยั่งยืนได้ เพราะเห็นว่า “ปุ๋ยเคมีไม่ใช่สารพิษเพราะเป็นสารที่ประกอบไปด้วยธาตุที่มีอยู่ค่อนข้างมากในดินโดยธรรมชาติ ซึ่งพืชจำเป็นต้องใช้ในการเจริญเติบโต การใส่ปุ๋ยไม่ว่าจะจะเป็นธาตุอาหารหลัก ธาตุอาหารรอง หรือธาตุอาหารเสริม ในยามที่พืชต้องการหรือขาดแคลนในจำนวนที่พอเหมาะ รวมทั้งเลือกใช้ปุ๋ยที่สะอาดมีสารพิษเจือปนอยู่น้อยที่สุดถือว่าเป็นการอนุรักษ์ดิน” (ปริดา พากเพียร และคณะ 2536: 209) นอกจากนี้ยังเห็นว่า “ปุ๋ยเคมีจำเป็นสำหรับการผลิตในบางพื้นที่ เมื่อธาตุอาหารพืชที่ได้จากแหล่งต่างๆ ในระบบรวมทั้งที่ได้จากการจัดการระบบการปลูกพืชไม่เพียงพอที่จะทำให้เกิดความสมดุลของธาตุอาหารพืชในระบบได้ ก็จำเป็นต้องใส่ปุ๋ยเคมีเพื่อเสริมธาตุอาหารพืชในส่วนที่ไม่พอเพียง ถ้าต้องการรักษาระดับผลผลิตพืชในระดับที่ต้องการ...ปุ๋ยเคมีในระบบการเกษตรมีหน้าที่ให้ธาตุอาหารพืชในส่วนที่ขาดเพื่อรักษา

⁷⁰ นอกจากนี้ นโยบายเกษตรผสมผสานของรัฐไม่เอื้อต่อการคุ้มครองเกษตรกรเพราะรัฐเน้นมิติกำไรสูงสุดและคำนึงถึงความต้องการตลาด แทนที่จะสนองตอบความต้องการครอบครัว รัฐเน้นการใช้เทคโนโลยีที่มุ่งผลิตสินค้าเพื่อสนองความต้องการตลาดแทนใช้เทคโนโลยีที่พัฒนาจากภูมิปัญญาชาวบ้าน และเอื้อต่อการฟื้นฟูระบบนิเวศท้องถิ่น ระดับปฏิบัติรัฐใช้ระบบการทุ่มทุนลงไปหมู่บ้านเป็นหลัก แทนการเตรียมความพร้อมการจัดตั้งองค์กรชุมชนที่เข้มแข็ง เน้นแต่เพิ่มประสิทธิภาพการผลิต (สุวิภาณี เสนาคำ มปป.: 13-4)

ระดับความสามารถในการผลิตของดินไว้ เพราะธาตุอาหารส่วนหนึ่งจากปุ๋ยเคมีจะเปลี่ยนไปเป็นองค์ประกอบของผลผลิตพืช" (ธวัชชัย ณ นคร และประทีป วีระพัฒนนิรันดร์ 2536: 8-9) เพราะเหตุนี้ การส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของหน่วยงานรัฐจึงอนุญาตให้ใช้ปุ๋ยเคมีได้ในอัตราที่กำหนด และสามารถให้ปุ๋ยเคมีร่วมกับปุ๋ยพืชสดหรือปุ๋ยหมักได้ พร้อมกับแนะนำแนวทางการจัดการปุ๋ยเคมีในระบบเกษตรยั่งยืน (รายละเอียดดู ปรัชญา ธีรญาดี 2536: 16-7, 19)

เช่นเดียวกับในส่วนของสารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืชที่นักวิชาการด้านกีฏวิทยาเห็นว่า "สารเคมีบางชนิดหากใช้อย่างถูกต้องก็จะส่งผลให้เกิดประโยชน์ต่อการอารักขาพืชให้รอดพ้นจากการทำลายของศัตรูพืชได้" (เนืองพนิช สิ้นชัยศรี 2536ค: 63) ปัญหาและผลกระทบจากสารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืชจึงเกิดจากการไม่ใช้ตามคำแนะนำในฉลาก ใช้พ่นหรือเกินความจำเป็น ใช้ชนิดที่มีฤทธิ์ไม่ตรงกับแมลงศัตรูพืช รวมทั้งการขาดความเอาใจใส่และไม่ระมัดระวังอย่างดีพอของเกษตรกร มากกว่าจะเป็นเพราะตัวของสารเคมีเอง (เพ็งอึ้ง: 53-4) ฉะนั้น การที่ "NGOs...ออกมารณรงค์ต่อต้านการใช้สารเคมีที่มีพิษภัยต่อสภาพแวดล้อม ทำให้เสียสมดุลทางธรรมชาติ และเป็นพิษต่อมนุษย์และสัตว์เลี้ยง...โดยเฉพาะจากการประโคนฆ่าสถิติการเจ็บป่วยหรือตายจากพิษของสารเคมีกำจัดศัตรูพืช อาจทำให้การพิจารณาที่เหมาะสมของปัญหาและทางเลือกคลาดเคลื่อนไปได้...ทำให้ภาพพจน์ของสารเคมีกำจัดศัตรูพืชทุกชนิดดูราวกับสิ่งชั่วร้ายที่คอยทำลายชีวิตเช่นเดียวกับสารพิษอันตรายอื่นๆ ความไม่เข้าใจอย่างชัดเจนในเรื่องชนิดและธรรมชาติของสารเคมีที่นำมาใช้ในทางเกษตรของกลุ่มองค์กรบางกลุ่มทำให้สร้างจินตนาการที่เลวร้ายเกินไปโดยไม่ยอมรับฟังเหตุผลใดๆ เลยก็มี และพยายามชี้แนะทางแก้ไขซึ่งเมื่อมีผู้นำไปปฏิบัติจริงๆ แล้วทำได้ยาก ไม่คุ้มค่าทางเศรษฐศาสตร์หรือแก้ปัญหาไม่ได้" (เพ็งอึ้ง: 63) แนวทางแก้ไขจึงควร "กำหนดระเบียบปฏิบัติให้รัดกุมยิ่งขึ้น...เน้นการแนะนำการใช้และควบคุมการใช้เฉพาะพืช มิใช่ยกเลิกการใช้ไปเลย (เพราะ)...การที่จะป้องกันรักษาผลิตผลไม่ให้สูญเสียจากโรคแมลงศัตรูพืชก็เป็นเรื่องสำคัญของการเพิ่มผลผลิตให้เพียงพอต่อการบริโภค ถ้าขาดแคลนย่อมส่งผลกระทบในเรื่องราคาที่สูงขึ้น" (เพ็งอึ้ง: 59-60)⁷¹ ฉะนั้น การส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของรัฐจึงอนุญาตให้ใช้สารเคมีบางส่วนร่วมกับการใช้สารสกัดจากพืชธรรมชาติ และเน้นการควบคุมศัตรูพืชแบบผสมผสานโดยชีววิธี เช่น โรงเรือนตาข่ายปลูกผักกางมุ้ง ส่วนการ

⁷¹ นอกจากนี้ นักกีฏวิทยาคนเดียวกันยังเห็นว่าการใช้สมุนไพรทดแทนสารเคมียังคงมีข้อจำกัด เพราะ "การกล่าวอ้างจากบันทึกผลเก่าๆ ในสมัยโบราณเล่าต่อๆ กันว่ามีประสิทธิภาพที่ทำให้เกิดประโยชน์...คงจะได้ในขอบเขตจำกัดคล้ายๆ กับยากลางบ้านที่ใช้รักษาโรค" (เนืองพนิช สิ้นชัยศรี 2536ค: 64) และขณะเดียวกัน "เคยมีรายงานในเรื่องของสารสกัดจากสะเดาว่าในอัตราความเข้มข้นที่สูงมักก่อปัญหาต่อใบผัก ทำให้ผิวกร้านคือไหม้ได้ โดยเฉพาะในช่วงอุณหภูมิสูง ฉะนั้น การใช้สารสกัดจากธรรมชาตินั้นมิใช่ว่าจะส่งผลดีเสมอไป อาจมีผลเสียตามมาโดยที่คิดไม่ถึงก็ได้ ข้อมูลในผลกระทบต่อพืชนั้นปัจจุบันยังมีไม่เพียงพอ ซึ่งขณะเดียวกันกลับใหม่ประชาสัมพันธ์กันเป็นการใหญ่ให้เกษตรกรมีทางเลือกใช้สารที่ดีกว่าคงต้องถามใจกันดูว่าดีกว่าจริง ๆ หรือ" (เพ็งอึ้ง: 67)

ควบคุมวัชพืชใช้การไถพรวนและใช้สารเคมีได้บางส่วน โดยเกษตรกรจะได้รับการแนะนำส่งเสริมจากเจ้าหน้าที่รัฐ

2. รูปแบบ/วิธีการเรียนรู้ พัฒนา และส่งเสริมระบบเกษตรกรรมยั่งยืน

รูปแบบ/วิธีการเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนมีความต่างกัน โดยรูปแบบ/วิธีการเรียนรู้ของเกษตรกรส่วนใหญ่เกิดขึ้นขณะทำการเกษตร โดยส่วนหนึ่งเป็นการเรียนรู้และทดลองขณะทำการเกษตรโดยตัวเกษตรกรเองดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ ขณะที่บางส่วนเป็นการเรียนรู้จากบิดามารดา ดังกรณีของนายอำนวยขจิตพาล ที่ได้เรียนรู้วิธีการทำนาทำไร่จากบิดามารดา ไม่ว่าจะเป็นการเตรียมดินด้วยการไถและคราด การปลูก ปักดำ การดูแลรักษา การเก็บเกี่ยวผลผลิต หรือการเก็บพันธุ์ (กรณีศึกษานายอำนวย ขจิตพาล) นอกจากนี้ ในบางกรณีการเรียนรู้และพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนยังเกิดขึ้นในเงื่อนไขและบริบทของสังคมและวัฒนธรรมชุมชนด้วย ดังกรณีงานสลากพัตรของชาวสวนคลองกระเจงที่เป็นเสมือนการแลกเปลี่ยนและคัดเลือกพันธุ์มะม่วงภายในชุมชนซึ่งมีอยู่หลายพันธุ์ เช่นเดียวกับในพิธีทอดผ้าป่าหรือกุฐินที่คณะกรรมการหมู่บ้านจะขอละมุดชาวบ้านครอบครัวละ 2 กิโลกรัมสำหรับเป็นของฝากคณะกุฐิน ซึ่งนอกจากจะเป็นการแสดง "ของดี" ประจำหมู่บ้านและตำบล ยังเป็นการจำหน่ายขยายพันธุ์ผลไม้อีกด้วย เพราะคณะกุฐินมักจะซื้อผลผลิตไปรับประทานและซื้อกิ่งพันธุ์ไปเพาะปลูก (กรณีศึกษา ต.คลองกระเจง)

หรือในงานบวช งานแต่งงาน งานศพ วันสงกรานต์ วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา วันลอยกระทง ฯลฯ ชาวคลองกระเจงมักจะถือโอกาสแลกเปลี่ยนประสบการณ์และปัญหาต่างๆ เช่น แลกเปลี่ยนวิธีการแก้ไขปัญหาวโรคแมลงที่แต่ละคนได้ทดลองใช้และได้ผลหรือกระจายความรู้มาจากรแหล่งอื่นๆ เพื่อนำไปทดลองใช้ นอกจากนี้ ชาวคลองกระเจงยังมักเดินทางไปศึกษาสอบถามเทคนิควิธีแก้ไขปัญหามาจากบุคคลในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ ซึ่งมักจะได้รับการตอบสนองด้วยดี ดังที่ว่า "เราไม่เคยคิดว่าถ้าบอกความรู้ไปแล้วเขาจะมาแย่งตลาดหรือลดรายได้ของเรา เพราะถ้าเราดีจริงตลาดก็ต้องการ...ผมจะบอกหมดโดยไม่ปิดบังถ้าฟังแล้ว ไม่ไปทำก็จะไม่รู้ ต้องทำเองถึงจะรู้" (บุญชอบ เอมอิม, สัมภาษณ์ในกรณีศึกษานายบุญชอบ เอมอิม) หรืออีกรายที่ว่า "ถึงแม้ว่าคนรุ่นหลังจะได้เรียนวิชาเกษตรกรรมมาก็ดี หรือมีอาชีพทางด้านอื่นก็ดี แต่ถ้าหากคิดกลับลำจะมาทำสวนเพื่อการเลี้ยงชีพนี้แหละก่อ ได้วิธีการที่คนเก่าทำมา ได้เรียนรู้จากการดู การสังเกตตามอย่างที่คนเก่าเขาทำมา แต่หากมันขัดข้องเขาก็จะถาม ซึ่งก็จะมีคนหวั่งวิชากัน" (ประเสริฐ นุตาสัย, สัมภาษณ์ในกรณีศึกษา ต.คลองกระเจง) ทั้งนี้ก็เพราะว่า "ลูกหลานกันทั้งนั้น บอกไปเขาไปทำ มีกิน มีขาย มีรายได้จนเจือครอบครัวเราเห็นเขามีความสุข เราก็ได้บุญ มีความสุขไปด้วย" (ฤกษ์ ชัยวงษ์, สัมภาษณ์ในกรณีศึกษา ต.คลองกระเจง) เช่นเดียวกับบ้านน้ำหักที่มักจะแลกเปลี่ยนเรียนรู้เรื่องการทำสวนกันในงานประเพณีต่างๆ (กรณีศึกษาบ้านน้ำหัก)

ส่วนการเรียนรู้และพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนขององค์กรพัฒนาเอกชนเน้นการเรียนรู้และพัฒนาจากระบบเกษตรกรรมยั่งยืนที่สืบทอดมาจากอดีตรวมทั้งจากเกษตรกรต้นแบบ ขณะเดียวกันก็ร่วมกับเกษตรกรค้นคว้าทดลองรูปแบบรวมทั้งเทคนิคเกษตรกรรมยั่งยืนประเภทต่างๆ ดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ กล่าวอีกนัยหนึ่ง นอกจากอิทธิพลของขบวนการเกษตรกรรมทางเลือกในประเทศตะวันตกหรือประเทศอุตสาหกรรม ไม่ว่าจะเป็นเกษตรกรรมชีววิถี เกษตรกรรมออร์แกนิก เกษตรกรรมอินทรีย์ เกษตรกรรมนิเวศวิทยา เกษตรกรรมชีวภาพ เกษตรกรรมที่ใช้ปัจจัยการผลิตต่ำ เกษตรกรรมถาวร เกษตรกรรมนิเวศเกษตร ฯลฯ (รายละเอียดดู อำเภอ เสนาณรงค์ 2536ก: 3 และจิรวุฒิ เสนาณรงค์ 2539: 32-43) การเรียนรู้และพัฒนาจากระบบเกษตรกรรมยั่งยืนขององค์กรพัฒนาเอกชนยังมาจากภูมิปัญญาของระบบเกษตรกรรมพื้นบ้านไทยที่ถูกกลืนมาเป็นเวลานาน (จิรวุฒิ เสนาณรงค์ 2539ค: 15-6) เปรียบเทียบกับการเรียนรู้และพัฒนาจากระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของหน่วยงานรัฐโดยรวมพบว่าต่างกัน เพราะการที่รัฐหันมาส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนนอกจากเป็นเพราะความล้มเหลวจากเกษตรแผนใหม่ ที่สำคัญเป็นเพราะการที่กลุ่มที่ปรึกษาเพื่องานวิจัยเกษตรระหว่างประเทศ (CGIAR, CONSULTATIVE GROUP ON INTERNATIONAL AGRICULTURE RESEARCH) ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการกำหนดทิศทางการวิจัยเกี่ยวกับการเกษตรในประเทศกำลังพัฒนาเกือบทั่วโลก ให้ความสำคัญกับการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนมากขึ้น (จิรวุฒิ เสนาณรงค์ 2535ก: 95-6, 114-5) รวมทั้งการที่องค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ ซึ่งสนับสนุนการวิจัยและพัฒนาการเกษตรในประเทศด้อยและกำลังพัฒนา เปลี่ยนแปลงแนวทางวิจัยและพัฒนาด้านการเกษตรตั้งแต่ปี พ.ศ. 2487 เพื่อให้การพัฒนาการเกษตรจากที่ไม่ยั่งยืนไปสู่การพัฒนาการเกษตรที่ยั่งยืน (อำเภอ เสนาณรงค์ 2536ก: 4) ส่งผลให้รัฐบาลประเทศส่วนใหญ่รวมทั้งประเทศไทยรับแนวทางการทำเกษตรกรรมยั่งยืนแบบต่างๆ ไปดำเนินการส่งเสริมแก่เกษตรกร (เดชา ศิริภัทร, คำนิยมใน จิรวุฒิ เสนาณรงค์ 2539ค: 8)

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากพิจารณาการส่งเสริมและพัฒนามวนเกษตรแก่กลุ่มคนบนพื้นที่สูงจะพบว่าองค์กรพัฒนาเอกชนกับหน่วยงานรัฐมีรูปแบบ/วิธีการที่ต่างกัน เพราะวณเกษตรที่หน่วยงานรัฐดำเนินการส่งเสริมเป็นการประยุกต์จากระบบตองยา (Taungya System)⁷² ซึ่งพัฒนารูปแบบขึ้นในประเทศพม่า และต่อมาในปี พ.ศ. 2484 หน่วยงานรัฐได้นำระบบการปลูกสร้างสวนป่าโดยอาศัยชาวไร่ หรือ Taungya Plantation มาปรับใช้อย่างกว้างขวาง (สะอาด บุญเกิด 166) ส่วนองค์กรพัฒนาเอกชนแม้จะเริ่มสนใจ/ให้ความสำคัญกับวณเกษตรเมื่อประมาณปลายทศวรรษ 2520 แต่ก็แตกต่างจากหน่วยงานรัฐในแง่ที่ไม่ได้เป็นการนำรูปแบบวณเกษตรจากภายนอกเข้ามาส่งเสริมเกษตรกร หากแต่เป็นการศึกษาเรียนรู้ระบบเกษตรดั้งเดิมในพื้นที่ต่างๆ เพื่อแสวงหาระบบเกษตรที่เหมาะสมสำหรับพื้นที่และสภาพสังคมวัฒนธรรมนั้นๆ จากนั้นจึงนำมาบรรจงแผยแพร่สู่สาธารณะรวมทั้งส่ง

⁷² ตองแปลว่าภูเขา ยานแปลว่าไร่ ตองยาจึงหมายถึงการปลูกพืชหรือทำไร่ระหว่างภูเขา

เสริมเกษตรกรในบางพื้นที่ที่ยังไม่ได้ทำเกษตรกรรมยั่งยืน โดยเฉพาะองค์กรพัฒนาเอกชนภาคใต้ได้ดำเนินโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการร่วมกับเกษตรกร อาทิ โครงการวิจัยระบบวนเกษตรในเขตป่า กรณีศึกษาชุมชนบ้านวังประจัน ต.ควนสะตอ อ.ควนโดน จ.สตูล (เสรี จัยพริก)

นอกจากนี้ องค์กรพัฒนาเอกชนยังมียุทธวิธี/วิธีการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนแก่เกษตรกรแตกต่างจากหน่วยงานรัฐอย่างสำคัญ ดังที่คณะเจ้าหน้าที่รัฐที่ศึกษาดูงานการส่งเสริมเกษตรกรรมขององค์กรพัฒนาเอกชนในภาคเหนือพบว่าการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของรัฐกับขององค์กรพัฒนาเอกชนแตกต่างกันหลายประการ ได้แก่ 1) รัฐดำเนินงานโดยน่านโยบายจากส่วนกลางลงมาปฏิบัติในพื้นที่โดยกำหนดเป้าหมายเชิงปริมาณ ขณะที่องค์กรพัฒนาเอกชนเน้นปัญหาและความต้องการในพื้นที่เป็นหลัก 2) รัฐเน้นการส่งเสริมแบบลดแลกแจกแถมเพื่อให้เกิดกิจกรรมหรือสร้างแรงจูงใจในการรวมกลุ่ม ขณะที่องค์กรพัฒนาเอกชนเน้นให้ชาวบ้านพึ่งตนเอง พึ่งพากันและกัน ทำงานเป็นกลุ่ม 3) รัฐมีข้อจำกัดด้านเวลาและระเบียบปฏิบัติ ชาวบ้านจึงขาดความมั่นใจในตัวเจ้าหน้าที่ ขณะที่องค์กรพัฒนาเอกชนทำงานบนฐานข้อเท็จจริงมากกว่า และมีเวลาในการวิเคราะห์ปัญหาร่วมกับชาวบ้าน ชาวบ้านจึงเชื่อถือและมั่นใจมากกว่า 4) รัฐเน้นความรู้ที่ต้องการให้ บางครั้งชาวบ้านไม่ต้องการ และไม่เน้นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ ขณะที่องค์กรพัฒนาเอกชนเน้นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน โดยเสนอปัญหาให้ชาวบ้านช่วยกันคิดและหาทางแก้ไขร่วมกัน และ 5) รัฐเน้นประเมินเป็นผลสำเร็จโครงการและเป็นเชิงปริมาณ ไม่ได้ประเมินทั้งระบบ ขณะที่องค์กรพัฒนาเอกชนประเมินผลผู้บริหาร การจัดองค์กรในทุกระดับ และประเมินทั้งระบบ (สถาบันทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายทางชีวภาพ 2542ข: 18 และคูสมพันธ์ เตชะอธิก 2538: 174-5 ประกอบด้วย) เช่นเดียวกับในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ⁷³ ที่คณะเจ้าหน้าที่รัฐพบว่าเจ้าหน้าที่รัฐต้องปฏิบัติงานตามนโยบายของรัฐภายใต้กฎระเบียบที่เคร่งครัด ทำให้เกษตรกรได้รับการสนับสนุนไม่ตรงกับความต้องการทั้งด้านปริมาณและคุณภาพ รวมทั้งในแง่เวลา เปรียบเทียบกับองค์กรพัฒนาเอกชนซึ่งมีวิธีการทำงานที่เป็นอิสระและคล่องตัวมากกว่า จึงสามารถดำเนินการได้รวดเร็วและตรงจุดมากกว่า อีกทั้งยังสามารถให้เวลากับเกษตรกรได้มากกว่าและสามารถเข้ากับเกษตรกรได้ดี จึงส่งผลให้ความ

⁷³ โดยระหว่างวันที่ 8-9 กรกฎาคม 2542 สถาบันทรัพยากรธรรมชาติและ ความหลากหลายทางชีวภาพจัดสัมมนาหัวข้อกระบวนการเรียนรู้ในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน เพื่อเพิ่มพูนความรู้ความเข้าใจในการพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนและการสร้างเครือข่ายการทำงานระหว่างองค์กรพัฒนาเอกชนกับเกษตรกรให้กับเจ้าหน้าที่ รวมทั้งให้เจ้าหน้าที่ปรับบทบาทการส่งเสริมการเกษตรโดยเน้นกระบวนการมีส่วนร่วม โดยมีผู้แทนจากส่วนราชการกระทรวงเกษตรฯ สถาบันพัฒนาฯ สถาบันการศึกษา และองค์กรพัฒนาเอกชน เข้าร่วมแลกเปลี่ยนแนวคิดและประสบการณ์การสร้างเครือข่ายกระบวนการเรียนรู้และการปรับบทบาทของทุกฝ่ายในการปฏิบัติงานแบบบูรณาการร่วมกัน ด้วยการศึกษาดูงานใน 5 พื้นที่ใน จ.ขอนแก่น โดยมีคำถามสำคัญคือบทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนในการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนเป็นเช่นไร ประสบผลสำเร็จหรือไม่อย่างไร และแตกต่างจากการส่งเสริมของรัฐอย่างไร (รายละเอียดดู สถาบันทรัพยากรธรรมชาติและ ความหลากหลายทางชีวภาพ 2542ก: 2, 13 และสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2542: (2-25)-(2-27))

ศรัทธาของเกษตรกรต่อการทำงานของเจ้าหน้าที่รัฐลดลงมาก⁷⁴ เมื่อเปรียบเทียบกับการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชน (สถาบันทรัพยากรธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพ 2542ก: 13, 23)

ประการสำคัญ แนวทาง/วิธีการส่งเสริมและพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของรัฐดำเนินการภายใต้งานประจำของกรมต่างๆ ตามระบบการจัดสรรงบประมาณ⁷⁵ มิได้ดำเนินการภายใต้กรอบเกษตรกรรมยั่งยืน (บันทึกการประชุมกลุ่มย่อยที่ 3 คณะทำงานพัฒนาและส่งเสริมระบบเกษตรกรรมยั่งยืน วันที่ 17 สิงหาคม 2544 หน้า 2) ขณะที่การกำหนดแผนงานและนโยบายยังถูกจำกัดจากหน่วยงานนโยบายของกระทรวง⁷⁶ มากกว่าการกำหนดจากพื้นที่และเกษตรกร และยังไม่มีความชัดเจนที่รับผิดชอบการพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนเป็นการเฉพาะ⁷⁷ อีกทั้งระบบและระเบียบงบประมาณแผ่นดินทั้งด้านคำขอและการจัดซื้อจัดจ้างไม่สอดคล้องกับแนวทางปฏิบัติงาน เพราะยังต้องดำเนินการจากส่วนกลาง นอกจากนี้ รัฐให้ความสำคัญกับการพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนเชิงปริมาณหรือจำนวนครัวเรือนเกษตรกรเพื่อให้บรรลุเป้าหมายตามที่กำหนด มากกว่าการพัฒนาเชิงคุณภาพโดยเน้นการสร้าง

⁷⁴ ดังกรณีบ้านดงบังที่มีเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรเข้ามาให้ข้อมูลเกี่ยวกับโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิต แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่เข้าร่วมโครงการฯ เพราะ “คิดว่าไม่อยากจะหวังพึ่งพาอาศัยอะไรแล้วกับเจ้าหน้าที่” (สัมภาษณ์ในกรณีศึกษาบ้านดงบัง)

⁷⁵ การดำเนินกิจกรรมส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของหน่วยงานรัฐประสบปัญหาโครงสร้างระบบการบริหารงานของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ที่แยกส่วนและขาดการประสานงานระหว่างหน่วยงาน โดยในช่วงปลายแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 การประเมินผลของคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติพบว่า การดำเนินงานเกษตรกรรมยั่งยืนยังไม่บรรลุเป้าหมายตามกำหนดระยะเวลาที่ควรเป็น นอกจากเป็นเพราะนโยบายการสนับสนุนการเกษตรยังไปในทิศทางการใช้สารเคมี ยังเป็นเพราะการจัดทำแผนงานและงบประมาณของกรมต่างๆ ในกระทรวงฯ แทบจะไม่ได้ประสานกัน ต่างกรมต่างต่อสู้เพื่อให้ได้งบประมาณมากที่สุด (ชวน รัตนวรานะ 2542: 6)

⁷⁶ ดังที่เกษตรกรตำบลคลองกระเจงเห็นว่า “ส่วนตัวแล้วไม่เห็นด้วยในโครงการนี้ (คปร., ผู้เขียน) เนื่องจากพื้นที่เรามีน้อย และมันก็ไม่มีปัญหา แต่เนื่องมาจากนโยบายระดับประเทศ ในฐานะที่เป็นคนทำงานในระดับล่างก็ต้องทำตามนโยบาย...แต่พอปี 2537 เกิดปัญหามลพิษจากน้ำท่วมใหญ่ โครงการคปร. ที่ลงในพื้นที่ซึ่งเป็นนาเดิมอยู่แล้ว ปรากฏว่าน้ำท่วมทำให้พืชผลที่ลงไปได้รับความเสียหายเป็นจำนวนมาก...กรมส่งเสริมได้ชดเชยคืนให้แก่เกษตรกรในรูปของกิ่งพันธุ์ ให้ไปปรับเปลี่ยนจากของเดิมที่เสียหาย แต่เนื่องจากปี 2538 น้ำก็ท่วมอีก จึงทำให้เกษตรกรมีความท้อถอยกับโครงการนี้” (เยาวจิต ศักดิ์พงษ์สิงห์, สัมภาษณ์ในกรณีศึกษา ต.คลองกระเจง)

⁷⁷ ดังกรณีการดำเนินโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตรที่การศึกษาพบว่าโครงการฯ เริ่มต้นด้วยการกำหนดหน่วยงานที่เกี่ยวข้องโดยตรงและสนับสนุนกว่า 21 หน่วยงาน แต่ในทางปฏิบัติหน่วยงานที่เกี่ยวข้องโดยตรงมีเพียง 5 หน่วยงาน ซึ่งแม้จะมีภาพรวมร่วมกัน ทว่าแต่ละหน่วยงานมีเป้าหมายเฉพาะแตกต่างกันออกไป มีกรมส่งเสริมการเกษตรเพียงหน่วยงานเดียวที่ยึดถือโครงการฯ เป็นงานหลัก ส่วนกรมอื่นๆ โครงการฯ เป็นเพียงงานฝาก ขณะที่ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรเห็นว่าโครงการฯ เป็นงานบังคับฝาก (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อ่างใน วิรัตน์ สมทน และคณะ 2542: 21) ฉะนั้น ถึงแม้โครงการฯ จะมีลักษณะดีหลายด้าน แต่การขาดความต่อเนื่องทางนโยบายและขาดการควบคุมกำกับให้เป็นไปตามนโยบาย โดยเฉพาะการขาดการประสานงานระหว่างหน่วยงาน จะส่งผลให้โครงการฯ ประสบปัญหาและประสบผลสำเร็จได้ยาก (วิรัตน์ สมทน และคณะ 2542: 70)

ความเข้าใจในแนวคิดและกระบวนการเกษตรกรรมยั่งยืน เป็นการมุ่งสร้างปริมาณผลงานในระยะสั้นตามระยะเวลาในรอบปีและงบประมาณ มากกว่ามุ่งแสวงหาความสำเร็จของงานที่แท้จริงในระยะยาว โดยเฉพาะการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรในการพัฒนาระบบเกษตรกรรม (รายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง แนวทางการประสานความร่วมมือระหว่างภาครัฐและเอกชน ในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน วันที่ 3 กันยายน 2544 หน้า 1) ดังที่ชาวบ้านดงบังเห็นว่าโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร “เกษตรกรไม่มีส่วนร่วมและไม่มีสิทธิในการเรียนรู้ เพราะไม่มีการให้รายละเอียดของโครงการ เช่น ชื่อพันธุ์ ราคาต้นหรือกิ่งของพืชแต่ละชนิด แล้วเกษตรกรไม่มีสิทธิเสนอว่าจะใช้เครื่องจักรกลของใคร และจ้างในราคาเท่าไร สัญญาเงินกู้ ธกส. เป็นผู้ถือไว้แต่เพียงผู้เดียว” (กรณีศึกษาบ้านดงบัง)

ส่วนศูนย์ถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรประจำตำบลที่แม้จะเป็นเหมือนตัวแทนของการปรับเปลี่ยนนโยบายและรูปแบบการส่งเสริมและพัฒนาการเกษตรของรัฐบาล ทว่านอกจากไม่สู้จะดำเนินส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืน ทศนคติของเจ้าหน้าที่ระดับปฏิบัติการยังไม่เปลี่ยนจากเดิม เช่น ยังคงเชื่อว่าเกษตรกรขาดความกระตือรือร้น ขณะที่การเสนอโครงการตามกิจกรรมการบูรณาการส่งเสริมการผลิตการเกษตรมีขั้นตอนยุ่งยากซับซ้อน และไม่ได้ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของเกษตรกรและชุมชนอย่างแท้จริง ยังคงให้บทบาทและอำนาจการตัดสินใจในการอนุมัติโครงการกับส่วนราชการเช่นเดิม (กรมส่งเสริมการเกษตร 2543)

3. ประสิทธิภาพการเรียนรู้ พัฒนา และส่งเสริมระบบเกษตรกรรมยั่งยืน

นอกจากจะมีเป้าหมาย/วัตถุประสงค์ หลักการ แนวคิด รวมทั้งรูปแบบ/วิธีการต่างกันดังกล่าว การเรียนรู้ พัฒนา และส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนที่เกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขที่ต่างกันยังก่อให้เกิดประสิทธิผลหรือการเกิดขึ้นจริงของกระบวนการเรียนรู้ที่ต่างกันด้วย กล่าวในส่วนของ การเรียนรู้ที่เกิดขึ้นโดยการริเริ่มของเกษตรกรส่วนใหญ่มักประสบความสำเร็จ ดังกรณีของเกษตรกรที่คิดค้นพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนในช่วงแรกๆ ที่ไม่เพียงแต่ประสบความสำเร็จ หากแต่ยังเป็นต้นแบบให้เกษตรกร องค์กรพัฒนาเอกชน รวมทั้งเจ้าหน้าที่รัฐเดินทางมาศึกษาดูงาน นำไปรณรงค์เผยแพร่ ได้รับรางวัลต่างๆ รวมทั้งได้รับเชิญเป็นวิทยากรบรรยายในโอกาสและสถานที่ต่างๆ ดังกรณีของมหาอยู่สุนทรชัย ที่องค์กรพัฒนาเอกชนได้นำรูปแบบเกษตรยกร่องของเขามาเผยแพร่ในช่วงปลายทศวรรษ 2520 ต่อเนื่องต้นทศวรรษ 2530 รวมทั้งได้มีเกษตรกรไปศึกษาดูงานจำนวนมากดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ ขณะเดียวกันเขายังได้รับเชิญไปเป็นวิทยากรทั้งในและนอกสถานที่ในโอกาสต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเขาได้รับรางวัลต่างๆ ในฐานะเกษตรกรที่ประสบความสำเร็จเป็นจำนวนมากถึง 12 รางวัล เช่น รางวัลเกษตรกรดีเด่น จาก จ.สุรินทร์ ในปี พ.ศ. 2528 รางวัลเกษตรกรดีเด่น จากสมาคมวิทยาศาสตร์เกษตรแห่งประเทศไทย ในปี พ.ศ. 2536 เหรียญสดุดีเกียรติคุณวิทยากรเกษตรกรตัวอย่าง

จากองค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ ในปี พ.ศ. 2531 ประกาศเกียรติคุณผู้นำอาชีพก้าวหน้า จากกระทรวงมหาดไทย ในปี พ.ศ. 2530 ปริญาบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาเกษตรศาสตร์ จากสภาการฝึกหัดครู กระทรวงศึกษาธิการ ในปี พ.ศ. 2532 รางวัลบุคคลดีเด่นของชาติ สาขาพัฒนาสังคม จากสำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี ปี พ.ศ. 2535 ฯลฯ (รายละเอียดดู อภิชาติ เจริญมา 2542: 49-51) เป็นอาทิ

ขณะที่การพัฒนาและส่งเสริมระบบเกษตรกรรมยั่งยืนขององค์กรพัฒนาเอกชนประสบความสำเร็จระดับหนึ่ง เพราะนอกจากสามารถค้นพบและพัฒนาาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนที่เหมาะสมกับเงื่อนไขทางนิเวศวิทยา ระบบการผลิต และสภาพสังคมวัฒนธรรมต่างๆ รวมทั้งการสามารถผลักดันให้เกษตรกรรมยั่งยืนได้รับการบรรจุในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 และแผนพัฒนาการเกษตรฉบับที่ 8 ตลอดจนการดำเนินโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย ขณะเดียวกันยังส่งผลให้เกิดการรวมกลุ่มของเกษตรกรในระดับและลักษณะต่างๆ เพื่อร่วมกันเรียนรู้และพัฒนาาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการดำเนินกิจกรรมส่งเสริมและพัฒนาาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนขององค์กรพัฒนาเอกชนยังก่อให้เกิดเกษตรกรต้นแบบจำนวนไม่ต่ำกว่า 2,000 คน กระจายอยู่ทั่วทุกภูมิภาคของประเทศ ทำหน้าที่เป็นแหล่งแลกเปลี่ยนเรียนรู้ให้กับเกษตรกรรายอื่นๆ ที่ต้องการปรับเปลี่ยนเรียนรู้สู่ระบบเกษตรกรรมยั่งยืน

อย่างไรก็ดี การพัฒนาและส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนแก่เกษตรกรขององค์กรแม่เกษตรกรที่ได้รับการส่งเสริมจำนวนหนึ่งจะล้มเลิกไปด้วยสาเหตุหลายประการด้วยกัน ไม่ว่าจะเป็นปัญหา/อุปสรรคด้านทรัพยากร เช่น ขาดกรรมสิทธิ์ที่ทำกิน ทรัพยากรการเกษตรเสื่อมโทรม น้ำท่วมและขาดแคลนน้ำ โรคและแมลงทำลาย ปัญหา/อุปสรรคด้านเศรษฐกิจ เช่น รายได้ลดลงเพราะผลผลิตในกิจกรรมหลักลดลง ขาดแคลนเงินทุนเริ่มต้น ขาดแคลนปัจจัยการผลิตในไร่ นา หนี้สินมาก ขาดช่องทางการตลาด ขายผลผลิตได้ราคาต่ำ หรือปัญหา/อุปสรรคด้านบุคคลและสังคม เช่น ขาดความรู้และประสบการณ์ในการพัฒนาการเกษตรยั่งยืน ขาดความมั่นใจในตัวเอง ขาดแรงบันดาลใจ ขาดความร่วมมือและยอมรับของสมาชิกครัวเรือน ขาดแคลนแรงงาน มีเวลาไม่เพียงพอ ขัดแย้งกับเพื่อนบ้าน (รายละเอียดดู เดชรัต สุขกำเนิด 2543:3-6; ธันวาท จิตต์สงวน และคณะ 2543ก.: 84-5, 170-1; ธันวาท จิตต์สงวน และคณะ 2543ข.: 147-8, 183-6, 231-5 และปิติ กันตังกุล และคณะ 2544: (2-5)-(2-6))

นอกจากนี้ แม้จะทำเกษตรกรรมยั่งยืน เกษตรกรจำนวนหนึ่งยังคงทำเกษตรกรรมเชิงเดี่ยว/พาณิชย์ควบคู่ไปด้วย ดังกรณีบ้านน้ำหักชาวบ้านทำสวนสมรมคู่กับการทำสวนยางพารา สวนปาล์ม รวมทั้งสวนผลไม้เชิงเดี่ยว โดยการทำสวนสมรมมักทำในเนื้อที่ขนาดเล็กและมีวัตถุประสงค์เพื่อการบริโภค ขณะที่การทำเกษตรเชิงเดี่ยวทำในเนื้อที่ขนาดใหญ่และมีวัตถุประสงค์เพื่อขาย โดยเฉพาะการทำสวนผลไม้ที่ชุมชนคันธูสีที่นอกจากจะเป็นพาณิชย์เข้มข้นแล้ว แม้แต่สวนผลไม้แบบผสมผสาน

ยังใช้สารเคมีค่อนข้างมาก มีลักษณะเป็นสวนผสมสมัยใหม่ คือ นำพืชอื่นปลูกแซมลงไป เช่น ทุเรียน แซมด้วยมังคุด สะตอ เงาะ ลองกอง แม้รอบป่าพรุจะยังทำนาข้าว ปลูกถั่วเขียว ข้าวโพด และกล้วย เพื่อบริโภคในครัวเรือน ซึ่งสาเหตุที่ชาวสวนภาคใต้นิยมทำเกษตร 2 รูปแบบควบคู่กันนอกจากจะเป็นเพราะมีที่ดินหลายแปลง ยังเป็นเพราะคาดหวังกับรูปแบบการเกษตรทั้งสองต่างกัน โดยชาวน้ำหัก เห็นว่าจำเป็นต้องทำเกษตรทั้งสองรูปแบบ เพราะให้ผลตอบแทนต่างกัน สวนผสมมีข้อดีที่ทำให้มีกินมีใช้ตลอดปี เพราะพืชแต่ละชนิดออกผลไม่ตรงกัน บางชนิด เช่น พืชผัก สมุนไพร กล้วย มะพร้าว ให้ผลผลิตตลอดทั้งปี ขณะที่บางชนิด เช่น เงาะ ทุเรียนให้ผลผลิตปีละครั้ง และนอกจากบริโภคและขายได้แล้วสวนผสมยังมีไม้ใช้สอยสำหรับสร้างหรือประดิษฐ์เครื่องมืออุปกรณ์ต่างๆ อีกทั้งยังมักไม่เกิดโรคระบาด เพราะสมดุลทางธรรมชาติจะควบคุมกันเอง แต่ก็มีข้อด้อยคือรายได้ไม่เพียงพอ แลดูไม่สวยงาม เพราะปลูกไม่เป็นแถวเป็นแนว ส่วนการปลูกพืชเชิงเดี่ยวมีข้อดีที่ดูแลรักษาง่าย เป็นระเบียบ เรียบร้อย สามารถสร้างรายได้สูงหากเป็นช่วงที่ตลาดต้องการมาก มีตลาดรองรับที่แน่นอน แต่ข้อด้อยคือต้องพึ่งพาตลาดและปัจจัยภายนอกสูง ต้องลงทุนในปัจจัยการผลิตสูง มีความเสี่ยงสูงเพราะไม่มีพืชชนิดอื่นรองรับ รวมทั้งเป็นการทำลายความหลากหลายทางชีวภาพกรรมและระบบนิเวศ (การประชุมกลุ่มย่อยบ้านน้ำหัก)

เช่นเดียวกับเกษตรกรที่หันมาทำเกษตรผสมผสานที่มักจะทำเกษตรเชิงเดี่ยว/พาณิชย์/สารเคมีในที่ดินแปลงอื่น ดังกรณีนายอำนาจ ขจัดพาล มีที่ดิน 5 แปลง โดย 2 แปลงใช้ในการปลูกพืชไร่ อีกแปลงส่วนหนึ่งขุดบ่อเก็บน้ำที่เหลือให้ผู้อื่นเช่าเพื่อปลูกปาล์มในโครงการปลูกปาล์มเอกชนของกรม ป่าไม้ในอัตราไร่ละ 100 บาทต่อปี ส่วนอีก 3 แปลงใช้ในการทำนา แปลงหนึ่งทำไร่กับปลูกข้าวเจ้า พันธุ์หอมมะลิเพื่อขายและปลูกข้าวเหนียวสันป่าตองทั้งเพื่อกินและขาย แปลงหนึ่งทำนาทั้งข้าวเหนียวและข้าวเจ้าทั้งเพื่อบริโภคและขาย ขณะที่อีกแปลงปรับเปลี่ยนมาทำการเกษตรผสมผสานตั้งแต่ปี พ.ศ. 2539 (กรณีศึกษานายอำนาจ ขจัดพาล) เช่นเดียวกับกรณีเสงี่ยม เจริญผล ที่มีที่ดิน 3 แปลง แปลงแรกปลูกข้าวเจ้าพันธุ์ กข.27 เพื่อขาย แปลงที่ 2 ปลูกข้าวเจ้าพันธุ์ กข.27 เพื่อขาย และปลูกข้าวเหนียวพันธุ์ กข.6 เพื่อบริโภค ส่วนแปลงที่ 3 ส่วนหนึ่งเปลี่ยนจากทำนาอย่างเดียวมาเป็นเกษตรผสมผสาน บางส่วนที่เดิมเป็นป่าละเมาะได้เข้าร่วมโครงการปลูกปาล์มเอกชนของกรมป่าไม้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2537 (กรณีศึกษานายเสงี่ยม เจริญผล)

ส่วนการดำเนินกิจกรรมส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของรัฐแม้จะประสบความสำเร็จในเชิงปริมาณทั้งในแง่พื้นที่และครัวเรือนเกษตรกรดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ หรือในแง่ที่ช่วยให้เกษตรกรมีรายได้เพิ่มขึ้น ดังที่อดีตอธิบดีกรมส่งเสริมการเกษตรได้กล่าวไว้เมื่อคราวไปเยี่ยมแปลงเกษตรของนายทองสุข บุญอนันต์ ซึ่งเข้าร่วมโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร ที่ว่า “แต่เมื่อโครงการนี้ (คปร., ผู้เขียน) เข้ามาให้ออกาสเกษตรกรได้เลือกในสิ่งที่เขาปรารถนาจะทำมานานแล้ว

แต่ไม่มีเงินทุนหรือปัจจัยสนับสนุน เกษตรกรจึงตัดสินใจเข้าร่วมโครงการ โดยการลดพื้นที่นาบางส่วนหนึ่งหันมาทำไร่สวนผสม...จากที่ได้เห็นเกษตรกรมีรายได้จากการปรับเปลี่ยนกิจกรรมในไร่สวนตามโครงการนี้ นับว่าเป็นบทสรุปที่ชัดเจนว่าถ้าทำจริงจังและมีการดำเนินงานร่วมกันอย่างแท้จริงแล้ว เกษตรกรจะได้รับผลประโยชน์ที่แน่นอนและพ้นจากความยากจนได้ เพราะจะมีรายได้หลายหลาย...เห็นได้ชัดเจนว่าปีที่ผ่านมานั้นเกษตรกรทำนาปรังไม่ได้เพราะไม่มีน้ำ และถ้าไม่ทำการปรับโครงสร้างฯ เกษตรกรทั้ง 29 รายที่บ้านปากเปื่อยนี้คงจะไม่มีรายได้อะไร คงเข้าไปทำงานในเมืองกลายเป็นปัญหาการอพยพแรงงานเหมือนเช่นในอดีต” (อนันต์ ดาโลดม, สัมภาษณ์ใน สุวรรณ อุยานันท์ 2539: 77-8)

ทว่าการพัฒนาและส่งเสริมเกษตรกรมัยยั่งยืนของรัฐยังประสบปัญหา/อุปสรรคในหลายลักษณะ ประการแรก เกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการของรัฐยังมีแนวคิดที่มีตลาดเป็นตัวนำหรือต้องการผลตอบแทนด้านรายได้เป็นหลัก ดังจะเห็นได้จากสาเหตุที่เกษตรกรตัดสินใจเข้าร่วมโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตรระยะที่ 1 ในเขตภาคใต้ ที่ส่วนใหญ่ (ร้อยละ 42.5) เป็นเพราะคาดว่าจะรายได้เพิ่มขึ้น รองลงมา (ร้อยละ 11.7) เพราะเห็นว่าดอกเบี้ยต่ำ นอกนั้น (ร้อยละ 9.2) เพราะเห็นว่าได้รับปัจจัยการผลิต แต่ไม่มีกลุ่มตัวอย่างรายใดระบุประเด็นด้านสิ่งแวดล้อมหรือสังคมวัฒนธรรม ขณะที่กิจกรรมที่เกษตรกรภาคใต้หันมาปรับเปลี่ยนมากที่สุดคือการปลูกปาล์มน้ำมัน รองลงมาเป็นการปลูกไม้ผล ส่วนไร่สวนผสมเป็นอันดับสาม (รายละเอียดดู วิรัตน์ สมทน และคณะ 2542: 36-7, 43, 62) เช่นเดียวกับเกษตรกรดีเด่นสาขาการเกษตรผสมผสานปี พ.ศ. 2539 ประจำจังหวัด ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จำนวน 10 คน ซึ่งหากประเมินรูปแบบของการเกษตรผสมผสานที่กรมส่งเสริมการเกษตรได้ระบุไว้ 3 รูปแบบ คือ แบบยังชีพ แบบกึ่งการค้า แบบการค้า พบว่าเกษตรกรดีเด่นสาขาการเกษตรผสมผสานทั้ง 10 คนทำการเกษตรผสมผสานเชิงพาณิชย์ทั้งหมด โดยแตกต่างกันไปตามสภาพพื้นที่ ขนาดพื้นที่ ระยะทางจากตลาด และสถานะทางเศรษฐกิจเดิม (รายละเอียดดู ไพบุลย์ สุทธิสุภา และตะวัน ห่างสูงเนิน 2541: 17, 18-9)⁷⁸

⁷⁸ นอกจากนี้ เกษตรกรบางรายที่เข้าร่วมโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตรยังคงทำการเกษตรเชิงพันธะสัญญาบนพื้นที่เดียวกัน ดังกรณีนายสำรวย เชิดเขียว ที่ “ขุดหน้าดินขายได้เงินมาเป็นแสน แล้วคิดทำนาต่อเพราะไม่รู้จะทำอะไรดี แต่เนื่องจากหน้าดินหายไป จึงต้องหาพืชที่บำรุงดินมาปลูกก่อนทำนา ไปขอพันธุ์พืชบำรุงดินจากสำนักงานเกษตรอำเภอปากเกร็ด ได้เป็นโสนแอฟริกันและลงทุนซื้อถั่วเขียวมาลงด้วย ปรากฏว่าพันธุ์พืชที่หว่านไปแทบไม่ผลขึ้นมาเลย พอเราหว่านถั่วเขียวไม่ขึ้น เลยขุดหน้าดินให้ลึกลงไปอีกแล้วสร้างเล้าไก่ เริ่มประมาณเมษายน 2537 ใช้ทุนตัวเองกับเงินกู้ปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร ลงทุนไป 500,000 บาท เป็นเงินกู้ 200,000 บาท ใช้เงินส่วนตัวเยอะหน่อย สร้างโรงเรือนเลี้ยงไก่เหนือน้ำที่ขุดหน้าดินขาย โรงแรกรองรับลูกไก่จากบริษัทเซนาทาโก 6,000 ตัว เมื่อการเลี้ยงไก่ได้กำไรก็ตัดสินใจขยายโรงเรือน เพิ่มปริมาณลูกไก่เป็น 1,000 ตัว บริษัทให้เครดิตทั้งลูกไก่ตัวละ 6.50 บาท อาหารไก่และยารักษาโรคมาก่อน และเก็บเงินที่เหลือ นำมาส่งให้ถึงที่ นอกจากนี้ บริษัทยังส่งเจ้าหน้าที่มาให้คำแนะนำในการเลี้ยงช่วงแรก โรงเรือนที่พังเพราะลมพัดหรือพายุกระหน่ำทางบริษัทจะช่วยสร้างให้ใหม่ ตอนนี้นำส่งออกราคาดีมาก บริษัทแย่งคนเลี้ยง...แล้วเรายังสามารถ

ประการที่สอง เกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตสู่เกษตรกรรมยั่งยืนของรัฐยังคงใช้สารเคมีในการทำการเกษตรอยู่เป็นส่วนใหญ่ โดยการสำรวจพบว่าเกษตรกรกลุ่มตัวอย่างที่ได้รับการส่งเสริมจากรัฐร้อยละ 82.9 ใช้ปุ๋ยเคมีในการทำการเกษตรผสมผสาน แม้ส่วนใหญ่ใช้ประมาณไร่ละ 10-20 กิโลกรัม และส่วนใหญ่ยังคงใช้สารเคมีกำจัดแมลงศัตรูพืช (สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ 2538: 59) เช่นเดียวกับเกษตรกรดีเด่นสาขาการเกษตรผสมผสานปี พ.ศ. 2539 ประจำจังหวัด ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จำนวน 10 คน ที่มีเพียง 1 คนไม่ใช้ปุ๋ยเคมี และมีเพียง 3 คนที่ไม่ใช้สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืช (ไพบุลย์ สุทธสุภา และตะวัน ห่างสูงเนิน 2541: 22) เนื่องจากเห็นว่า “ในการปลูกพืชไม่ว่าจะเป็นไม้ผล ไม้ดอก หรือพืชผัก เกษตรกรยังคงมีความจำเป็นที่จะต้องใช้สารเคมีช่วยอยู่ ก็เปรียบเสมือนกับคน คนเราก็ยังต้องพึ่งยาแผนปัจจุบันอยู่” (ประพัฒน์ ราชบัณฑิต, สัมภาษณ์ใน ไพบุลย์ สุทธสุภา และตะวัน ห่างสูงเนิน 2541: 48) กล่าวอีกนัยหนึ่ง การทำเกษตรกรรมยั่งยืนภายใต้การส่งเสริมของรัฐโดยเฉพาะในรูปแบบไร่นาสวนผสมเป็นเสมือนการทำเกษตรกรรมเคมีเชิงเดี่ยวแปลงเล็กหลายๆ แปลง แล้วนำมารวมอยู่ในพื้นที่ของเกษตรกร 1 ราย เป็นรูปแบบการทำเกษตรที่เน้นการผลิตหลายอย่างในพื้นที่เดียวกันเพื่อช่วยลดความเสี่ยงผลผลิตและราคา แต่ไม่ได้เน้นการผสมผสานและการเกื้อกูลกันของพืชและสัตว์ (ธันวา จิตต์สงวน และคณะ 2543ก: 86) หรือ “กล่าวได้ว่าภาคราชการไทยยังไม่ประสบความสำเร็จในการพัฒนาและส่งเสริมให้เกษตรกรนำระบบเกษตรยั่งยืนไปใช้อย่างจริงจัง” (เดชา ศิริภัทร, คำนิยามใน วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2539ค: 7-8)

ประการที่สาม การส่งเสริมและพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของรัฐบางส่วนไม่ได้รับการยอมรับจากเกษตรกร ดังกรณีการส่งเสริมเกษตรเชิงอนุรักษ์แก่เกษตรกรบนพื้นที่สูง เช่น การปรับพื้นที่เป็นขั้นบันได การทำคันดิน ร่องระบายน้ำ การปลูกพืชสลับเป็นแถบระหว่างพืชไร่กับพืชตระกูลถั่ว คลุมดิน การใช้ปุ๋ยพืชสด การลดการเผาเศษพืช การลดการใช้ปุ๋ยเคมี ฯลฯ (พฤกษ์ ยิบมันตะสิริ และคณะ 2539: 5-6) ซึ่งแม้เกษตรกรจะยอมรับเทคนิคบางชนิดที่ง่ายและสะดวก ทว่าการที่การส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของหน่วยงานรัฐเป็นการให้เทคโนโลยีแบบสูตรสำเร็จ ไม่ได้ศึกษาองค์ประกอบที่เป็นตัวเกษตรกร ส่งผลให้เกิดการไม่ยอมรับ เพราะวิธีปฏิบัติไม่สอดคล้องกับสภาพพื้นที่ หรือขัดกับการปฏิบัติแบบดั้งเดิม (สำราญ และคณะ อ้างใน พฤกษ์ ยิบมันตะสิริ และคณะ 2539: 5)

ประการที่สี่ แม้หน่วยงานรัฐและสถาบันวิชาการหันมาให้ความสำคัญกับการวิจัยด้านเกษตรกรรมยั่งยืนจำนวนมาก อาทิ การใช้สมุนไพรควบคุมแมลง การใช้ปุ๋ยชีวภาพ การควบคุมศัตรูพืชโดยวิธีชีวภาพ ฯลฯ โดยในปี พ.ศ. 2534 กรมวิชาการเกษตรมีทะเบียนวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรยั่งยืนจำนวน 810 เรื่อง ภายใต้สาขาวิชาต่างๆ จำนวน 7 สาขาวิชา และส่วนใหญ่เป็น

ทะเบียนวิจัยที่ดำเนินการมาก่อนปี พ.ศ. 2534 (บุษบา วรากรววุฒิ 2536: 301) ทว่างานวิจัยเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นงานวิจัยเฉพาะด้านและเป็นการวิจัยแบบแยกส่วน มิได้ใช้กรอบการวิจัยแบบองค์รวม ปฏิกริยาระหว่างกันของกิจกรรมต่างๆ ในระบบเกษตรไม่ได้รับความสนใจมากนัก เมื่อนำมาส่งเสริมจึงไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะกิจกรรมต่างๆ ในระบบการเกษตรมีปฏิกริยาระหว่างกันทั้งบวกและลบ (ธวัชชัย ณ นคร และประทีป วีระพัฒนนิรันดร์ 2536: 12) นอกจากนี้ ผู้วิจัยมิได้มองถึงโครงสร้างปัญหาการเกษตรที่เกษตรกรรายย่อยเป็นผู้เสียเปรียบและอยู่ภายใต้การครอบงำจากบริษัทักษ์ใหญ่ทางการเกษตร ยกเว้นงานวิจัยบางชิ้นที่ทำโดยโครงการวิจัยระบบการทำฟาร์ม มหาวิทยาลัยขอนแก่น และสถาบันวิจัยการทำฟาร์ม กรมวิชาการเกษตร (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2535ก: 116) ซึ่งมองภาพรวมของระบบ ศึกษาปฏิกริยาระหว่างกันของกิจกรรมต่างๆ ในระบบ และเป็นการวิจัยแบบสหวิทยาการ โดยเริ่มพัฒนาจากระบบที่เกษตรกรปฏิบัติอยู่ และทำการทดลองในพื้นที่เกษตรกร (รายละเอียดดู ธวัชชัย ณ นคร และประทีป วีระพัฒนนิรันดร์ 2536: 9-11)

ส่วนการดำเนินโครงการเกษตรทฤษฎีใหม่ตามแนวพระราชดำริ แม้จะประสบความสำเร็จในเชิงพื้นที่และครัวเรือนเกษตรกรดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ แต่ยังไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร เนื่องจากเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการอื่นเนื่องมาจากพระราชดำริส่วนใหญ่ต้องการเพียงการได้รับการสนับสนุนแหล่งน้ำและปัจจัยการผลิต และมีเป้าหมายที่ผลตอบแทนเชิงเศรษฐกิจเป็นหลัก ดังกรณีนายพร จันทรแดง และนายณรงค์ เทือกดอกหัน ที่เข้าร่วมโครงการฯ เพราะต้องการสระน้ำสำหรับทำการเกษตรในช่วงฤดูแล้ง หรือกรณีนายเดือน จีทิพย์ ที่ประสบปัญหาผลผลิตและราคาผลผลิตจากการทำไร่หัวหอมแดง หลังจากปรึกษากับเกษตรและสหกรณ์จังหวัดและได้รับคำแนะนำให้เปลี่ยนแผนการผลิตเป็นตามแนวทฤษฎีใหม่ เขาจึงเข้าร่วมโครงการฯ เพราะคาดหวังว่าจะได้รับการสนับสนุนสระน้ำและพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ นอกจากนี้ เกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการฯ จำนวนมากมีแนวโน้มที่จะไม่สามารถทำการเกษตรทฤษฎีใหม่ต่อไปได้ หรือถึงสามารถทำต่อไปได้ก็ขัดกับหลักการของโครงการฯ ดังกรณีนายแหลมทอง ประริกาถ่านัง ที่ไม่มีความเข้าใจและรับรู้เงื่อนไขการเข้าร่วมโครงการฯ ดีพอ อีกทั้งยังไม่มีแผนการผลิตที่ชัดเจน นอกจากสนใจเข้าร่วมโครงการฯ เพราะเห็นว่ารายได้ดีและได้รับการสนับสนุนสระน้ำ หากพิจารณาจากแรงงานในครัวเรือนซึ่งมีเพียง 2 คน พบว่า จะไม่สามารถดำเนินโครงการฯ ได้ตามประสงค์ หรือกรณีนายวิเชียร เพ็งคำ ซึ่งเข้าร่วมโครงการฯ เพราะเห็นว่าสามารถเพิ่มรายได้และได้รับการสนับสนุนปัจจัยการผลิตจำนวน 5,000 บาท ทว่าเขาต้องจ้างแรงงานเพิ่ม เพราะครัวเรือนมีเขาเป็นแรงงานภาคเกษตรเพียงคนเดียว ขณะที่ภรรยาเป็นหมอนอนมัย จึงไม่เป็นตามแนวทางโครงการฯ ที่กำหนดให้ใช้แรงงานภายในครัวเรือน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำเกษตรของเขายังไม่ประสบผล เพราะไม่สามารถแก้ปัญหาน้ำท่วมผลผลิตได้ ฯลฯ

(รายละเอียดดู สถาบันทรัพยากรธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพ 2542ค: 6-8, 16-8, 20-1, 26)⁷⁹ เหล่านี้เป็นต้น

ขณะที่ในส่วนของการดำเนินงานประสบปัญหาในหลายระดับ นับตั้งแต่ในระดับการประสานงานระหว่างหน่วยงาน ที่พบว่าหน่วยงานที่รับผิดชอบโครงการฯ ระดับจังหวัดและหน่วยงานที่ปฏิบัติงานในพื้นที่ไม่สามารถประสานงานกันได้ ขณะที่ในระดับเจ้าหน้าที่ระดับปฏิบัติการพบว่าส่วนใหญ่ขาดความเข้าใจเกี่ยวกับโครงการฯ ทำให้ไม่สามารถถ่ายทอดแก่เกษตรกรได้ชัดเจน และทำให้ขั้นตอนการคัดเลือกเกษตรกรเข้าร่วมโครงการฯ ขาดประสิทธิภาพ ขัดต่อหลักการและเงื่อนไขของโครงการฯ การคัดเลือกเกษตรกรเข้าร่วมขาดการมีส่วนร่วมของเกษตรกร และการปฏิบัติงานในพื้นที่เน้นเป้าหมายเชิงปริมาณเป็นหลัก นอกจากนี้ เจ้าหน้าที่มักเพียงแต่ถามว่าเกษตรกรรายใดสนใจเข้าร่วมโครงการ หากสนใจและมีความพร้อมเจ้าหน้าที่จะให้การสนับสนุน อีกทั้งเจ้าหน้าที่มักจะสอบถามรายที่เคยเข้าร่วมโครงการรัฐมาก่อน ส่งผลให้เกิดการสนับสนุนซ้ำซาก (สถาบันทรัพยากรธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพ 2542ค: 18, 26) ดังกรณีนายพรหม ใจเมคา ที่หลังจากเปลี่ยนชนิดพืชปลูกมาหลายชนิด แต่ยังคงประสบปัญหาราคาผลผลิต ในปี พ.ศ. 2539 เขาได้เข้าร่วมโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิต โดยได้รับการอุดหนุนปัจจัยการผลิตประเภทพันธุ์ไม้ผล ต่อมาในปี พ.ศ. 2541 เขาได้เข้าร่วมโครงการเกษตรทฤษฎีใหม่ตามแนวพระราชดำริ ภายใต้การแนะนำของเจ้าหน้าที่เกษตรและสหกรณ์จังหวัดเชียงใหม่ โดยได้รับปัจจัยการผลิตจำนวน 5,000 บาท เพื่อใช้ในการขุดลอกบ่อน้ำ ซื้อพันธุ์ปลา ไก่ ปุ๋ยเคมี รวมทั้งได้รับการช่วยเหลือจากเจ้าหน้าที่พัฒนาชุมชนในการจัดตั้งและดำเนินกิจกรรมกลุ่มออมทรัพย์และเลี้ยงสัตว์ (รายละเอียดดู เพิ่งอ้าง: 22-3)

หรือกรณีบ้านเจดีย์แม่ครัว ต.แม่แฝกใหม่ อ.สันทราย จ.เชียงใหม่ ซึ่งเป็นพื้นที่จัดสรรของนิคมสหกรณ์การเกษตรสันทรายซึ่งจัดสรรที่ดินทำกินให้แก่เกษตรกรครอบครัวละ 15 ไร่ เดิมชาวบ้านส่วนใหญ่ทำนาอย่างเดียว รายได้ไม่พอ ต่อมาจึงปลูกยาสูบและมันฝรั่งหลังฤดูการเก็บเกี่ยว แต่ยังคงประสบปัญหาราคาผลผลิตและต้นทุน ในปี พ.ศ. 2539 กรมส่งเสริมการเกษตร สำนักงานเกษตรและสหกรณ์จังหวัด และสำนักงานพัฒนาชุมชนได้เข้ามาส่งเสริม โดยสำนักงานเกษตรอำเภอสันทรายได้ส่งเสริมให้ปรับเปลี่ยนพื้นที่นาตามโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตรด้วยการสนับสนุนปัจจัยการผลิตจำพวกกิ่งพันธุ์ลำไยและมะม่วง รวมทั้งได้ส่งเสริมโครงการไร่นาสวนผสมและเกษตรผสมผสาน ต่อมาปี พ.ศ. 2541 สำนักงานเกษตรและสหกรณ์จังหวัดเชียงใหม่ได้ส่งเสริมเกษตรกรปรับเปลี่ยนระบบการผลิตตามโครงการเกษตรทฤษฎีใหม่ตามแนวพระราชดำริ และ

⁷⁹ ทั้งนี้ยังไม่นับรวมกรณีที่เกษตรกรส่วนใหญ่ที่เข้าร่วมโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริที่ยังคงใช้สารเคมีต่างๆ อยู่ โดยเฉพาะชาวเขาที่ได้รับการส่งเสริมการปลูกฝักราก “โครงการหลวง” ดังกรณีชาวม้งบ้านป่าไผ่ที่ยังคงใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลง (สถาบันทรัพยากรธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพ 2542ค: 12)

ในปี พ.ศ. 2542 สำนักงานเกษตรอำเภอสันทรายได้สนับสนุนพันธุ์ปลาแก่เกษตรกรภายใต้โครงการตามมาตรการเพิ่มการใช้จํายภาครัฐเพื่อกระตุ้นเศรษฐกิจ รวมทั้งสำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอสันทรายได้มาสนับสนุนการจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์ (รายละเอียดดู สถาบันทรัพยากรธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพ 2542ฯ: 34-5) เหล่านี้เป็นต้น

บทสรุป

การปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากระบบเกษตรกรรมดั้งเดิมสู่ระบบเกษตรกรรมแผนใหม่ ของเกษตรกรไทยตั้งแต่ทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา นอกจากก่อให้เกิดปัญหาและผลกระทบในด้านการผลิต ผลผลิต ตลาด หนี้สิน สิ่งแวดล้อม สุขภาพ รวมทั้งสภาพสังคมและวัฒนธรรม การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวยังเป็นกระบวนการละเมิดสิทธิเกษตรกรอย่างสำคัญ ประกอบด้วย

1) การละเมิดสิทธิในการเรียนรู้และพัฒนาระบบการผลิต เพราะการส่งเสริมเกษตรแผนใหม่ ละเลยหรือไม่ส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือเห็นว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นล้าหลัง ไม่มีประสิทธิภาพ ต้องเปลี่ยนมาใช้ตามหลักวิชาการเกษตรแผนใหม่เท่านั้น การพัฒนาและการแก้ไขปัญหามิใช่เป็นบทบาทของผู้เชี่ยวชาญด้านการเกษตรจากหน่วยงานของรัฐ มหาวิทยาลัย รวมทั้งบริษัทธุรกิจเอกชน ขณะที่เกษตรกรผู้คุ้นเคยกับสภาพแวดล้อมในไร่นามีฐานะเป็นเพียงผู้รับบริการ นอกจากนี้ ในการส่งเสริมเกษตรแผนใหม่เจ้าหน้าที่มักให้ข้อมูลเฉพาะด้านกำไรเพียงด้านเดียว แต่ไม่ให้ข้อมูลด้านปัญหาและผลกระทบ นอกจากจะทำให้เกษตรกรเสี่ยงต่อการประสบปัญหาด้านต่างๆ แล้ว ยังไม่เอื้อต่อการเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรที่เหมาะสมของเกษตรกรด้วย

2) การละเมิดสิทธิในการกำหนดระบบการผลิต เพราะภายใต้การปรับเปลี่ยนสู่เกษตรกรรมแผนใหม่เกษตรกรถูกกำหนดให้ใช้พันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ชนิดใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการถูกกำหนดให้ใช้วิธีการเพาะปลูกและเลี้ยงแบบใหม่ตาม "หลักวิชาการ" หรือ "เป็นวิทยาศาสตร์" ซึ่งมักเป็นการจัดการเชิงเดี่ยวและใช้ปัจจัยการผลิตจากภายนอกอย่างเข้มข้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกษตรกรที่เข้าร่วมระบบเกษตรครบวงจรหรือระบบเกษตรแบบพันธสัญญาสูญเสียโอกาสในการกำหนดระบบการผลิตอย่างสิ้นเชิง เพราะบริษัทควบคุมกระบวนการผลิตทุกขั้นตอน นับตั้งแต่ปัจจัยการผลิต การผลิต การแปรรูป รวมทั้งการตลาด ส่งผลให้เกษตรกรมีฐานะเป็นเพียงแรงงานรับจ้างหรือเป็น "ผู้ดูแล" การทำนาตามคำแนะนำของบริษัท

3) การละเมิดสิทธิในการใช้ประโยชน์และเข้าถึงทรัพยากรสาธารณะ เพราะรัฐได้ประกาศ "เขต" ต่างๆ ทับที่ทำกินและที่อยู่อาศัยของเกษตรกร ไม่ว่าจะเป็นเขตอุทยานแห่งชาติ เขตป่าสงวน เขตปลูกป่าเฉลิมพระเกียรติ ฯลฯ ขณะเดียวกันได้ดำเนินโครงการพัฒนาต่างๆ เช่น เขื่อน ฝาย คลองส่งน้ำ ซึ่งส่งผลให้ปริมาณน้ำในแม่น้ำลดลง ไม่ไหลหลากเหมือนเก่า หรือท่วมทับที่ทำกินในบางพื้นที่ นอกจากนี้ นโยบายส่งเสริมภาคอุตสาหกรรมของรัฐยังก่อให้เกิดการละเมิดสิทธิเกษตรกรด้านทรัพยากรโดยตรง ไม่ว่าจะเป็นการนำที่ดินการเกษตรไปใช้ในการอุตสาหกรรม มลภาวะจากอุตสาหกรรม หรือการส่งเสริมสนับสนุนอุตสาหกรรมประมงทะเลที่ส่งผลให้ชาวประมงขนาดเล็กไม่สามารถจับหาสัตว์น้ำได้เช่นเดิม ขณะที่สิทธิเกษตรกรด้านทรัพยากรโดยเฉพาะในแง่พันธุ์พืชถูกละเมิดจาก

บรรษัทข้ามชาติ และเกษตรกรถูกกีดกันหรือจำกัดสิทธิในการเข้าถึง “ทรัพยากร” ชนิดต่างๆ อาทิ เพราะเงื่อนไข/กฎเกณฑ์ที่ไม่เป็นธรรมกับคนยากจน

ทั้งนี้ เงื่อนไข/กลไกที่เอื้ออำนวยให้การละเมิดสิทธิเกษตรกรในด้านต่างๆ ดังกล่าวเกิดขึ้นหรือเป็นไปได้มีหลายประการ ได้แก่

1) นโยบายและกฎหมายด้านการเกษตรและทรัพยากร โดยในด้านการเกษตรรัฐบาลได้กำหนดนโยบายและมาตรการต่างๆ เพื่อส่งเสริมสนับสนุนการขยายตัวของเกษตรแผนใหม่สนองตอบตลาดโลกผ่านการดำเนินโครงการต่างๆ เช่น การสร้างถนนเพื่ออำนวยความสะดวกทางการเกษตรสู่ตลาดเป็นไปได้อย่างสะดวกและรวดเร็ว การสร้างเขื่อนและฝายเก็บน้ำเพื่อขยายพื้นที่การเกษตร การเร่งรัดการผลิตและเพิ่มจำนวนชนิดพืชไร่เพื่อส่งออกและเป็นวัตถุดิบสำหรับอุตสาหกรรมผลิตอาหารสัตว์ รวมทั้งการส่งเสริมกิจกรรมแปลงใหญ่และอุตสาหกรรมเกษตรเพื่อการส่งออก ขณะที่ในด้านการจัดการทรัพยากร เช่น ทรัพยากรป่าไม้ รัฐได้ตรากฎหมายฉบับต่างๆ เพื่ออ้างสิทธิยึดครองป่าและแย่งสิทธิการใช้สอยและควบคุมดูแลทรัพยากรป่าไปจากชุมชน เช่นเดียวกับทรัพยากรน้ำที่แม้มีฐานะเป็นทรัพยากรสาธารณะ ทว่ารัฐได้พยายามเข้ามาผูกขาดการจัดการ/ควบคุมเรื่อยมา โดยนโยบายและกฎหมายเหล่านี้เน้นการจัดการและพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อสนองตอบความต้องการในการใช้น้ำที่เพิ่มมากขึ้น มากกว่าการอนุรักษ์แหล่งน้ำและการวางแผนจัดการใช้น้ำอย่างเป็นระบบ ขณะที่ในส่วนทรัพยากรทางทะเลนอกจากปัญหาการบังคับใช้กฎหมายที่เกี่ยวข้อง ชาวประมงพื้นบ้านประสบปัญหาการที่หน่วยงานรัฐประกาศเขตอนุรักษ์ต่างๆ ทับพื้นที่ทำประมง .

2) ระบบส่งเสริมการเกษตร แม้โดยทฤษฎีหรือหลักการระบบส่งเสริมการเกษตรเป็นสิ่งที่ดีและมีประโยชน์ต่อเกษตรกร แต่ในทางปฏิบัติระบบส่งเสริมการเกษตรเป็นกลไกและกระบวนการละเมิดสิทธิเกษตรกรอย่างสำคัญ นับตั้งแต่การส่งเสริมด้วยระบบฝักอบรมและเยียมเยียน ซึ่งเป็นระบบส่งเสริมการเกษตรที่เกษตรกรไม่มีโอกาสในการร่วมค้นคว้าและพัฒนาระบบเกษตรกรรมที่เหมาะสม เช่นเดียวกับโครงการสนับสนุนแผนการผลิตของเกษตรกรซึ่งพยายามเปิดโอกาสให้เกษตรกรทำแผนการผลิตของตนเองในระดับไร่นา โดยเจ้าหน้าที่เป็นผู้กำหนดทางเลือกทางการเกษตรให้แก่เกษตรกร ทว่าเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรและเกษตรตำบลยังคงติดอยู่ในกรอบความคิดเดิมๆ นอกจากนี้ การส่งเสริมการเกษตรส่วนใหญ่มุ่งถ่ายทอดเทคโนโลยีด้านการผลิต มีเพียงส่วนน้อยที่เน้นด้านตลาดและการจัดการผลผลิต ส่งผลให้เกษตรกรประสบปัญหาหาคาผลผลิตตกต่ำอย่างต่อเนื่อง

3) กลไกการปกครอง การสนับสนุนด้านวิชาการและเทคนิคการเกษตรรวมทั้งปัจจัยการผลิตจำพวกเมล็ดพันธุ์แก่เกษตรกรมักดำเนินการร่วมกับหรือผ่านกลไกการปกครองส่วนภูมิภาคและท้องถิ่น เช่น การดำเนินการผ่านการประชุมประจำเดือนของกำนันผู้ใหญ่บ้าน โดยเกษตรกรอำเภอจะเป็นผู้ให้คำแนะนำ จากนั้นก็ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้นำข้อมูลดังกล่าวไปกระจายในชุมชนอีกทอดหนึ่ง

4) ระบบการสนับสนุนสินเชื่อและปัจจัยการผลิตด้านการเกษตร โดยเฉพาะธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรเน้นการให้สินเชื่อระยะสั้น ขณะที่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในภาคเกษตรส่งผลให้ความต้องการเงินทุนในการลงทุนระยะยาวมีมากขึ้น ฉะนั้น นอกจากไม่สามารถตอบสนองความต้องการสินเชื่อของเกษตรกรท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่กำลังเกิดขึ้นได้ โดยเฉพาะการลงทุนระยะยาวเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต สินเชื่อระยะสั้นของ ธกส. ไม่อาจสนับสนุนเกษตรกรให้สามารถปรับเปลี่ยนระบบการผลิตไปสู่ระบบเกษตรที่ยั่งยืนและเหมาะสมได้ ส่วนสินเชื่อระยะยาว ธกส. ได้กำหนดเงื่อนไขจนส่งผลให้เกษตรกรไม่สามารถขอรับการสนับสนุนได้อีกทั้งระเบียบการให้สินเชื่อของ ธกส. ส่งผลให้ต้นทุนการกู้ยืมของสินเชื่อระยะยาวสูงเกินไป นอกจากนี้ ธกส. กำหนดเกณฑ์ในการให้สินเชื่อว่าต้องทำการเกษตรและมีผลผลิตส่วนเหลือเพื่อขาย คราวเรือนยากจนจึงอาจไม่ผ่านเกณฑ์ หรืออาจกู้ได้เพียงเล็กน้อย ขณะเดียวกันเกษตรกรที่กู้เงิน ธกส. มีแนวโน้มที่จะเป็นหนี้สินผูกพันไปเรื่อยๆ ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากระเบียบการให้สินเชื่อของ ธกส. นอกจากนี้ เกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการต่างๆ ที่ได้รับสนับสนุนสินเชื่อและปัจจัยการผลิตจาก ธกส. นอกจากจะเสี่ยงต่อความล้มเหลวและขาดทุน ยังประสบกับปัญหาการเพิ่มอัตราดอกเบี้ยเงินกู้ของ ธกส. อย่างไม่เป็นธรรมอีกด้วย

5) ระบบการศึกษาและวิจัยด้านการเกษตร เป็นการลอกเลียนความรู้เกษตรแผนใหม่จากต่างประเทศ แต่ละเลยการพัฒนาความรู้และภูมิปัญญาดั้งเดิมในการทำเกษตรที่สั่งสมจากประสบการณ์มาหลายชั่วอายุคน โดยการศึกษาด้านเกษตรของไทยนอกจากจะเริ่มต้นด้วยการว่าจ้าง “ผู้เชี่ยวชาญ” ต่างประเทศเป็นผู้สอนและมีกอบรม ต่อมายังได้มีการคัดเลือกนักเรียนที่สำเร็จการศึกษาไปศึกษาวิชาการด้านการเกษตรในต่างประเทศ เพื่อนำความรู้วิชาการเกษตรสมัยใหม่เข้ามาเผยแพร่ในประเทศไทย โดยประเทศสหรัฐอเมริกาให้การสนับสนุนทุนพัฒนาอาจารย์และการเรียนการสอน การสนับสนุนทุนค้นคว้าวิจัยในบางสาขา การให้ความช่วยเหลือด้านเครื่องมือในการวิจัย ฯลฯ ส่งผลให้หลักสูตรการเรียนการสอนวิชาการเกษตรทั้งในระดับอาชีวศึกษาและอุดมศึกษาเป็นการลอกเลียนปรัชญา เป้าหมาย และแนวทางการเกษตรของประเทศสหรัฐฯ ที่เน้นการเกษตรแผนใหม่หรือแบบ “ปฏิวัติเขียว” ซึ่งเหมาะสำหรับการทำฟาร์มขนาดใหญ่ แต่ไม่สอดคล้องกับปัญหาการเกษตรในประเทศไทยที่มีเกษตรกรรายย่อยเป็นองค์ประกอบสำคัญ นอกจากนี้ การศึกษาการเกษตรยังแยกสาขาวิชาออกเป็นความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน หลังสำเร็จการศึกษานักศึกษาไม่สามารถประกอบกิจการการเกษตรได้ นอกจากเป็นลูกจ้างและพนักงานของบริษัทการเกษตร หรือเป็นอาจารย์ทำหน้าที่ถ่ายทอดวิทยาการเกษตรแผนใหม่เช่นเดิม

ขณะที่ในด้านการวิจัยประเทศไทยได้เข้าร่วมกับเครือข่ายการวิจัยการเกษตรนานาชาติ รวมตัวกันอยู่ภายใต้ชื่อ กลุ่มที่ปรึกษาการวิจัยเกษตรระหว่างประเทศ ซึ่งสนับสนุนการใช้เทคโนโลยีการผลิตแผนใหม่ในการปลูกข้าวภาคกลาง การปลูกพืชไร่ในภาคเหนือและภาคอีสาน การเลี้ยงสัตว์ใน

ภาคอีสาน และการปลูกยางพาราในภาคใต้ การวิจัยปัจจุบันร้อยละ 90 ของการวิจัยการเกษตรเน้น การวิจัยเฉพาะด้าน เช่น วิจัยข้าว วิจัยพืชไร่ วิจัยพืชสวน วิจัยยาง วิจัยการอารักขาพืช การปรับปรุง พันธุ์ ฯลฯ ขณะที่การวิจัยลักษณะองค์รวมเชิงระบบนิเวศและระบบการทำฟาร์มมีน้อยมาก ซึ่งไม่สามารถตอบสนองการพัฒนาการเกษตรยั่งยืนที่ต้องการความเข้าใจการเกษตรเชิงระบบและเป็น องค์รวม ขณะเดียวกันการให้ความช่วยเหลือทางวิชาการมักให้เฉพาะสาขาที่ต่างชาติดหรือบริษัท ข้ามชาติในประเทศไทยได้ประโยชน์ ผลการวิจัยจำนวนมากถูกนำมาส่งเสริมให้เกษตรกรละทิ้งการ ทำเกษตรแบบดั้งเดิม

6) ระบบทุน/ตลาด นับตั้งแต่การที่บริษัทตัวแทนจำหน่ายสารเคมีชนิดต่างๆ หนุนส่งเสริม ให้เกษตรกรใช้ผลิตภัณฑ์ของบริษัทโดยสร้างแรงจูงใจและให้ผลตอบแทนในลักษณะต่างๆ บริษัทตัวแทนจำหน่ายเทคโนโลยีการเกษตรต่างๆ ดังกล่าวโดยเฉพาะสารเคมีได้ดำเนินการส่งเสริมการขาย ด้วยการจัดอบรมให้ความรู้ด้านการใช้สารเคมีและการจัดทำแปลงประกวดร่วมกับองค์กรปกครอง ส่วนท้องถิ่นและเจ้าหน้าที่รัฐ ซึ่งนอกจากบริษัทจะเป็นผู้รับผิดชอบค่าใช้จ่ายทั้งหมด หากสามารถทำ ยอดขายได้ เจ้าหน้าที่จะได้รับส่วนแบ่งหรือผลประโยชน์ตามยอดขายนั้นๆ นอกจากนี้ บริษัทยังยื่น เงื่อนไขข้อแลกเปลี่ยนต่างๆ กับเกษตรกร เช่น การให้เปล่าปุ๋ยภายใต้เงื่อนไขที่เกษตรกรต้องเปลี่ยน วิธีการผลิตตามที่บริษัทกำหนด ขณะที่บรรดาพ่อค้าคนกลางก็มีส่วนในการกระตุ้นและสนับสนุนให้ เกษตรกรหันมาใช้สารเคมีในการทำเกษตร เนื่องจากหากเกษตรกรขาดแคลนเงินทุนในการซื้อปัจจัย การผลิต พ่อค้าคนกลางจะจัดหาปัจจัยการผลิตต่างๆ ให้กับเกษตรกรก่อน โดยมีข้อแม้ว่าเกษตรกร ต้องจำหน่ายผลผลิตให้แก่พ่อค้าคนกลางรายนี้รายเดียวเท่านั้น ส่วนค่าปัจจัยการผลิตต่างๆ -จะหัก จากราคาผลผลิตที่เกษตรกรนำไปจำหน่าย นอกจากนี้ โรงงานแปรรูปผลผลิตการเกษตรมีส่วน สำคัญให้เกษตรกรปรับเปลี่ยนระบบการผลิตหรือวิธีการเพาะปลูก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การส่งเสริม การเกษตรแบบครบวงจรและการเกษตรแบบพันธะสัญญาเป็นกลไกละเมิดสิทธิเกษตรกรของระบบ ทุน/ตลาดที่เด่นชัดที่สุด เนื่องจากเป็นรูปแบบการทำเกษตรที่เกษตรกรขาดอิสระในการเรียนรู้ พัฒนา และกำหนดระบบการผลิตของตนอย่างสิ้นเชิง เพราะการทำเกษตรในระบบดังกล่าวอาศัยความรู้ และเทคโนโลยีจากภายนอกอย่างเบ็ดเสร็จ โดยเฉพาะอย่างยิ่งรัฐบาลมีนโยบายถ่ายทอดความรู้และ เทคโนโลยีการเกษตรจากบริษัทสู่เกษตรกร เป็นการผูกมัดเกษตรกรเข้ากับความรู้และเทคโนโลยี สมัยใหม่ ซึ่งเกษตรกรไม่สามารถเป็นเจ้าของและไม่มีศักยภาพในการพัฒนาความรู้และเทคโนโลยี ของตน

อย่างไรก็ดี เกษตรกรไม่ได้ตกเป็นฝ่ายรับหรือยอมจำนนต่อการถูกละเมิดหรือลดทอนสิทธิ หาก ได้ต่อสู้ดิ้นรนในรูปแบบแตกต่างกัน มาอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา การต่อสู้เคลื่อนไหวด้านสิทธิชุมชนทวีความซับซ้อนมากขึ้น เกิดกลุ่ม/องค์กร เครือข่าย และขบวน

การต่างๆ จำนวนมาก ดำเนินการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิการมีส่วนร่วมในการดูแลรักษาและจัดการทรัพยากรท้องถิ่น รวมทั้งการเคารพในภูมิปัญญาและวัฒนธรรมชุมชน เช่น ในแง่ทรัพยากรป่าเกิดการจัดตั้งคณะกรรมการรักษาป่าชุมชน ดำเนินกิจกรรมดูแลรักษาป่าในลักษณะต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการจัดทำพิธีสืบชะตาลำน้ำและบวชป่า เช่นเดียวกับทรัพยากรป่าพรุเกิดการจัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์ป่าพรุ สามารถผลักดันนายทุนที่กว้านซื้อที่ดินบริเวณป่าพรุเพื่อปลูกปาล์มออกนอกพื้นที่ได้ และได้มีการปักป้ายประกาศรอบป่าพรุ ห้ามบุกรุกอย่างเด็ดขาด กำหนดกฎเกณฑ์การดูแลป่าพรุขึ้น ขณะที่ทรัพยากรชายฝั่งเกิดชมรมชาวประมงพื้นบ้านที่สัตว์น้ำลดลงจากการรุกรานเข้ามาจับสัตว์น้ำของเรือประมงอวนลากอวนรุน ชาวประมงได้รวมตัวกันแก้ไขปัญหาทั้งการเจรจาและบางครั้งถึงขั้นใช้อาวุธปะทะกับเรือประมงพาณิชย์ ต่อมารวมตัวเป็นกลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรชายฝั่งอำเภอท่าชนะ 7 หมู่บ้านใน ต.ท่าชนะ และตำบลใกล้เคียง ดำเนินกิจกรรมอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรชายฝั่ง

นอกจากการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิการจัดการทรัพยากร การเคลื่อนไหวด้านสิทธิเกษตรกรในประเทศไทยยังเกิดขึ้นในแง่ของกระบวนการปรับเปลี่ยนเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมบนฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่นและศักยภาพของเกษตรกร ซึ่งกระบวนการดังกล่าวเกิดขึ้นตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 2510 เกษตรกรได้เรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนจนประสบความสำเร็จด้วยตนเอง ซึ่งเกิดขึ้นในหลายลักษณะ ลักษณะแรกได้แก่การสืบทอดและพัฒนาระบบเกษตรกรรมดั้งเดิมของชุมชน/บรรพบุรุษ การประยุกต์หรือพัฒนาระบบเกษตรกรรมดั้งเดิมเป็นรูปแบบเฉพาะของตนเอง การปรับประยุกต์จากสภาพป่าตามธรรมชาติ การคิดค้นพัฒนารูปแบบเกษตรกรรมยั่งยืนด้วยตนเอง การทดลองเทคนิคเกษตรกรรมยั่งยืนประเภทต่างๆ อาทิ การทดลองใช้สมุนไพรทดแทนสารเคมี การปรับปรุงบำรุงพันธุ์ การทดลองขยายพันธุ์พืชด้วยวิธีต่างๆ

ช่วงปลายทศวรรษ 2520 ถึงต้นทศวรรษ 2530 ความคิดและรูปแบบการทำเกษตรของเกษตรกรต้นแบบได้ถูกนำมาพูดคุยแลกเปลี่ยนทั้งในฐานะทางเลือกของการพัฒนาชนบทโดยรวมและในฐานะทางเลือกของวิถีหรือรูปแบบการผลิตทางเกษตร ทั้งโดยการส่งเสริมด้านเทคนิคเกษตรผสมผสาน การสนับสนุนเงินทุน เครื่องมือ และทรัพยากรต่างๆ การจัดฝึกอบรมสัมมนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการจัดพาเกษตรกรไปศึกษาดูงานเกษตรกรต้นแบบที่ประสบความสำเร็จ ส่งผลให้ช่วงนี้เกิดกระบวนการเปลี่ยนแปลงพื้นที่นาข้าวเป็นแปลงปลูกไม้ผล ปอเล้งปลา เลี้ยงสัตว์ ฯลฯ ขนาดใหญ่ กระบวนการเรียนรู้จากเกษตรกรต้นแบบได้รับความสนใจจากหน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้องด้วย โดยหน่วยงานรัฐได้จัดงานอบรมสัมมนาและศึกษาดูงานเกษตรกรที่ทำเกษตรกรรมยั่งยืนประสบความสำเร็จให้กับเจ้าหน้าที่ ขณะเดียวกันหน่วยงานรัฐมักจะจัดพาเกษตรกรไปศึกษาดูงานเกษตรกรต้นแบบหรือชุมชนที่มีการทำเกษตรกรรมยั่งยืน เพื่อเป็นแหล่งความรู้และแรงบันดาลใจให้กับเกษตรกรที่ต้องการปรับเปลี่ยนสู่ระบบเกษตรกรรมยั่งยืน

ขณะเดียวกันช่วงนี้มีการค้นคว้าทดลองด้านเกษตรกรรมยั่งยืนอย่างกว้างขวาง โดยเกษตรกรส่วนหนึ่งได้ดำเนินการค้นคว้าทดลองด้านเกษตรกรรมยั่งยืนร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชน ดังกรณีการทดลองรูปแบบการเลี้ยงปลาในนาข้าว หรือกรณีการทดลองใช้สมุนไพรทดแทนสารเคมี โครงการเกษตรกรรมทางเลือกในชุมชนสวนยางขนาดเล็ก ขณะที่ในส่วนองค์กรพัฒนาเอกชนดำเนินโครงการค้นคว้าทดลองและพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนควบคู่ไปกับการส่งเสริมเกษตรกร ส่วนการค้นคว้าทดลองด้านเกษตรกรรมยั่งยืนของหน่วยงานรัฐเป็นการดำเนินงานสืบเนื่องมาตั้งแต่ทศวรรษ 2500 ตามบทบาทหน้าที่ของแต่ละหน่วยงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่กลางทศวรรษ 2520 เป็นต้นมาการค้นคว้าทดลองหัวข้อเกี่ยวกับเกษตรกรรมยั่งยืนของหน่วยงานรัฐขยายตัวมากขึ้น เนื่องจากรัฐบาลหันมาให้ความสำคัญกับการสนับสนุนการปรับโครงสร้างการผลิตและเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตด้วยการใช้เทคโนโลยีแทนการขยายพื้นที่เพาะปลูก รวมทั้งเพิ่มความพยายามในการค้นหาทางเลือกใหม่ ๆ ของระบบฟาร์ม นอกจากนี้ ตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2530 เป็นต้นมาหน่วยงานรัฐได้ประสานความร่วมมือกับองค์กรพัฒนาเอกชนในการศึกษาทดลองเพื่อค้นหาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนที่เหมาะสม

นอกจากนี้ ในช่วงนี้ปลายทศวรรษ 2520 ต่อเนื่องต้นทศวรรษ 2530 เกิดกระแสเกษตรธรรมชาติแนวทางมาซาโนบุ ฟูกูโอกะ นอกจากมีการแปลหนังสือของเขาและจัดพิมพ์เป็นหนังสือภาษาไทย ได้มีการได้ทดลองทำเกษตรธรรมชาติแนวทางฟูกูโอกะในรูปแบบที่เรียกว่ากสิกรรมธรรมชาติ โดยเฉพาะด้วยการเผยแพร่แนวคิดและวิถีปฏิบัติเกษตรธรรมชาติในวารสารฉบับต่างๆ ของกลุ่ม ส่งผลให้เกษตรกรจำนวนหนึ่งหันมาทำเกษตรธรรมชาติตามแนวทางสันติอโศก

ทั้งนี้ ตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2530 เป็นต้นมากระบวนการเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนในประเทศไทยเกิดขึ้นในหลายลักษณะ และมีฝ่ายต่างๆ เข้ามาเกี่ยวข้องจำนวนมาก กล่าวในส่วนเกษตรกรและองค์กรพัฒนาเอกชน นอกเหนือจากกิจกรรมอื่นๆ ที่ดำเนินสืบเนื่องมาจากช่วงก่อนหน้า กระบวนการเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนที่โดดเด่นช่วงนี้คือการพัฒนากลุ่มและเครือข่ายด้านเกษตรกรรมยั่งยืน ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มผู้ผลิต กลุ่มแปรรูป กลุ่มผู้จำหน่าย ขณะเดียวกันกลุ่มต่างๆ เหล่านี้ได้ประสานเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายระดับต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นระดับจังหวัด ระดับภาค หรือระดับประเทศ เพื่อดำเนินกิจกรรมรณรงค์เคลื่อนไหวในระดับนโยบาย โดยเฉพาะตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2530 เป็นต้นมาเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกได้ให้ความสำคัญกับการรณรงค์เคลื่อนไหวระดับนโยบายมากขึ้น โดยได้เข้าร่วมกับสมัชชาคนจนในช่วงต้นปี พ.ศ. 2540 เรียกร้องให้รัฐบาลปรับแผนพัฒนาการเกษตรแห่งชาติให้สอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 รวมทั้งเสนอให้มีการดำเนินโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย โดยให้อำนาจองค์กรเกษตรกรบริหารจัดการงบประมาณโดยอิสระ

ขณะเดียวกันช่วงนี้เป็นช่วงที่หน่วยงานรัฐเริ่มให้ความสำคัญกับการวิจัยและส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนในระดับนโยบาย โดยได้กำหนดให้มีแผนงานด้านการวิจัยเกี่ยวกับเกษตรกรรมยั่งยืนเป็นการเฉพาะ พร้อมกับแต่งตั้งคณะกรรมการพัฒนาการเกษตรยั่งยืนชุดต่างๆ ทำหน้าที่กำหนดนโยบายและแนวทางการพัฒนาการเกษตรยั่งยืน ทั้งด้านการวิจัย พัฒนา ส่งเสริมการร่วมมือกับภาคเอกชน รวมถึงแหล่งงบประมาณและความร่วมมือจากต่างประเทศ ขณะเดียวกันได้กำหนดให้มีแผนงานและมาตรการสนับสนุนเกษตรกรรมยั่งยืนเป็นการเฉพาะ นับตั้งแต่แผนกระจายการผลิตระดับไร่นา โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร ซึ่งระยะแรกเน้นการปรับเปลี่ยนพืชที่มีปัญหา ส่วนระยะที่ 2 เน้นการสนับสนุนการเกษตรแบบผสมผสาน โดยเน้นการพัฒนาที่เกษตรกรเป็นผู้ริเริ่มและกำหนดแผนการผลิตเอง เจ้าหน้าที่เกษตรทำหน้าที่ให้ความรู้และให้การสนับสนุนตามที่จำเป็น นอกจากนี้ แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 ได้กำหนดพื้นที่เป้าหมายสำหรับการปรับโครงสร้างการเกษตรเป็นระบบเกษตรกรรมยั่งยืนในรูปแบบต่างๆ ให้ได้ไม่ต่ำกว่าร้อยละ 20 ของพื้นที่การเกษตรทั้งประเทศหรือประมาณ 25 ล้านไร่ โดยนอกจากสนับสนุนเกษตรกรในด้านต่างๆ อาทิ แหล่งน้ำ ปัจจัยการผลิต สินเชื่อระยะยาว ตลาด แผนพัฒนาฯ ฉบับนี้ยังกำหนดให้ปรับระบบการส่งเสริมของรัฐจากการเป็นผู้ส่งเสริมหลักมาเป็นผู้ประสานงานระหว่างผู้ที่เกี่ยวข้อง เช่นเดียวกับแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 9 ที่ส่งเสริมกระบวนการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนโดยให้เกษตรกรเรียนรู้จากประสบการณ์ของเกษตรกรและกลุ่มเกษตรกร โดยเฉพาะอย่างยิ่งนโยบายของรัฐบาลชุดปัจจุบันส่งเสริมการทำเกษตรผสมผสาน เกษตรทางเลือก และเกษตรอินทรีย์ รวมทั้งส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้แก่เกษตรกร

เช่นเดียวกับโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริซึ่งมี 2 ลักษณะ ลักษณะแรกคือการวิจัยและส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนที่ดำเนินการโดยศูนย์ศึกษาการพัฒนาอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ซึ่งมีจำนวนมาก เฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับการแก้ปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติมีจำนวนกว่า 1,000 โครงการ และมีเกษตรกรเข้าร่วมจำนวนมาก โดยเฉพาะชาวเขาเผ่าต่างๆ ซึ่งอาศัยอยู่ในพื้นที่สูง ส่วนการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนอีกลักษณะคือโครงการเกษตรทฤษฎีใหม่ ซึ่งเป็นเป็นแนวทางการบริหารงานพัฒนาการเกษตรที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริขึ้นเพื่อแก้ไขปัญหการเกษตรกรรมไม่ได้ผลในเขตพื้นที่ขาดแคลนน้ำ มีลักษณะเป็นระบบการเกษตรที่เน้นการจัดการทรัพยากรน้ำในไร่นาในรูปแบบของสระน้ำในไร่นา ในพื้นที่ขนาดเล็กประมาณ 10-15 ไร่และอยู่นอกเขตชลประทานที่สมบูรณ์ หลังจากที่เกษตรกรรมยั่งยืนได้รับความสำคัญในระดับนโยบาย โครงการเกษตรทฤษฎีใหม่ได้รับการดำเนินการโดยหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 ได้กำหนดแผนงานส่งเสริมโครงการเกษตรทฤษฎีใหม่ตามแนวพระราชดำริเป็นการเฉพาะ ซึ่งมีเกษตรกรเข้าร่วมโครงการฯ จำนวนมาก

นอกจากนี้ ตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2530 เป็นต้นมาสื่อแขนงต่างๆ ได้จัดให้มีรายการเกี่ยวกับเกษตรกรรมยั่งยืนจำนวนมาก มีทั้งรายการเกี่ยวกับการถ่ายทอดความรู้ด้านเทคนิคเกษตรกรรมยั่งยืนของสถาบันวิชาการต่างๆ รายการสัมภาษณ์เกษตรกรที่ประสบความสำเร็จในการทำเกษตรกรรมยั่งยืน ฯลฯ ส่งผลให้เกษตรกรจำนวนหนึ่งปรับเปลี่ยนสู่ระบบเกษตรกรรมยั่งยืน ส่วนใหญ่ได้ใช้ความคิดวิจารณ์ญาณของตนประกอบด้วย หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง เป็นการเรียนรู้ด้วยตัวของเกษตรกรเองอีกรูปแบบหนึ่งโดยผ่านทางสื่อ เช่นเดียวกับภาคธุรกิจเอกชนหลังจากที่เกษตรกรรมยั่งยืนได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลาย บริษัทเอกชนจำนวนหนึ่งได้ดำเนินธุรกิจส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืน นับตั้งแต่การส่งเสริมเกษตรกรปลูกพืชผักปลอดสารพิษด้วยการเป็นผู้รับซื้อผลผลิตทั้งหมด โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อตลาดพืชผักปลอดสารพิษขยายตัวมาก บริษัทเอกชนจำนวนหนึ่งได้ร่วมกับหน่วยงานรัฐดำเนินการส่งเสริมการผลิตผักอนามัยให้แก่เกษตรกร โดยหน่วยงานรัฐมีหน้าที่เป็นผู้รับประกันคุณภาพผลผลิตด้วยการติดสติ๊กเกอร์หรือบรรจุถุงที่มีตรารับรองว่าเป็นผักอนามัยหรือผักปลอดสารพิษ ส่วนบริษัทเอกชนรับผิดชอบด้านการตลาด

ประเด็นที่ควรพิจารณาคือ ถึงแม้ตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2530 เป็นต้นมาจะมีฝ่ายต่างๆ เข้ามาเกี่ยวข้องกับกระบวนการเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนจำนวนมากดังกล่าว แต่บทบาทของฝ่ายต่างๆ เหล่านี้มีข้อควรพิจารณาเปรียบเทียบบางประการ ประการแรกคือเป้าหมาย/วัตถุประสงค์ ซึ่งหากพิจารณาในส่วนของเกษตรกรโดยเฉพาะที่เป็นเกษตรกรต้นแบบพบว่าเป้าหมายเพื่อการพึ่งตนเองเป็นหลัก ทั้งในส่วนการผลิตและการบริโภค เช่นเดียวกับองค์กรพัฒนาเอกชนที่เป้าหมายการพัฒนาและส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนคือการให้เกษตรกรสามารถพึ่งตนเองได้ด้านการผลิตและด้านอาหาร รวมทั้งแก้ปัญหากระทบต่อสิ่งแวดล้อมและสุขภาพของเกษตรกร ส่วนเป้าหมายด้านการตลาดมีความสำคัญรองลงมา

ทว่าการส่งเสริมและพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของหน่วยงานรัฐมีระบบตลาดเป็นตัวนำมากกว่าการคำนึงถึงการพึ่งตนเองของเกษตรกร เพราะการหันมาส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของรัฐส่วนหนึ่งเป็นเพราะพืชเศรษฐกิจที่รัฐดำเนินการส่งเสริมประสบปัญหา แก้ไขข้อจำกัดด้านตลาดมากกว่าต้องการให้เกษตรกรสามารถพึ่งตนเองได้เป็นลำดับแรก รวมทั้งการลดละการใช้สารเคมี โดยเฉพาะนโยบายของรัฐบาลชุดปัจจุบันเป็นการส่งเสริมเชิงพาณิชย์ เป็นการเพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขันของภาคเกษตรในตลาดโลก ทั้งนี้ยังไม่แน่ว่านโยบายหลักด้านการพัฒนาการเกษตรของประเทศยังคงเป็นการสนับสนุนการขยายตัวของเกษตรแผนใหม่ มายหลักของการพัฒนาประเทศยังคงต้องการรักษาอัตราการขยายตัวทางเศรษฐกิจให้อยู่ในระดับที่เหมาะสม เพื่อให้การเจริญเติบโตเป็นไปอย่างต่อเนื่องและมีเสถียรภาพ โดยการเกษตรเป็นสาขาการผลิตหนึ่งที่จะช่วยให้เป้าหมายดังกล่าวบรรลุได้ พร้อมกับสนับสนุนการพัฒนาอุตสาหกรรมเกษตร รัฐบาลจึงยังคง

สนับสนุนการใช้ปัจจัยการผลิตจากภายนอกไร่ นา เช่น ปุ๋ยเคมี และสารเคมีต่างๆ และในปริมาณที่มากขึ้น ขณะที่การส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนดำเนินการในพื้นที่เกษตรกรรมล้าหลังเสียเป็นส่วนใหญ่

ขณะที่การส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของบริษัทเอกชนไม่เพียงแต่จะมีระบบตลาดเป็นตัวนำ หากแต่ยังเป็นการส่งเสริมที่คำนึงถึงผลตอบแทนทางเศรษฐกิจของบริษัท มากกว่าคุณภาพชีวิตของเกษตรกรและสิ่งแวดล้อม เป็นการนำเกษตรกรรมยั่งยืนเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมอย่างเต็มรูปแบบซึ่งค่อนข้างจะขัดแย้งกับหลักการขั้นพื้นฐานบางข้อของเกษตรกรรมยั่งยืน นอกจากนี้ บริษัทที่ผลิตปัจจัยการผลิตจำพวกปุ๋ยอินทรีย์ ปุ๋ยชีวภาพ หัวเชื้อน้ำหมักชีวภาพ ฯลฯ ส่วนหนึ่งเป็นบริษัทที่เดิมผลิตปัจจัยการผลิตจำพวกสารเคมีชนิดต่างๆ และปัจจุบันยังคงผลิตอยู่ การหันมาผลิตปัจจัยการผลิตสำหรับการทำเกษตรกรรมยั่งยืนของบริษัทเหล่านี้จึงเป็นเพียงการเพิ่มสินค้าตัวใหม่หรือเป็นเพียงการเพิ่มช่องทางการตลาดของบริษัท

นอกจากจะมีเป้าหมายต่างกัน ขอบเขตหรือนัยของการเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของฝ่ายต่างๆ เหล่านี้ต่างกันด้วย กล่าวในส่วนเกษตรกรเป้าหมายการเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนไม่ได้จำกัดเฉพาะในส่วนของระบบการผลิต การแปรรูป และตลาด หากยังหมายรวมถึงการจัดการทรัพยากรสาธารณะอย่างสำคัญ นอกจากนี้ การทำเกษตรกรรมยั่งยืนโดยเฉพาะที่เป็นรูปแบบดั้งเดิมไม่ได้เป็นกิจกรรมการผลิตเพียงโดดๆ หากแต่ยังสัมพันธ์กับมิติทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชน เช่นเดียวกับการส่งเสริมและพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนขององค์กรพัฒนาเอกชนที่ไม่ได้จำกัดเฉพาะมิติด้านเกษตร แต่ยังหมายรวมถึงการจัดการทรัพยากรด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการแก้ไขปัญหากระบวนการผลิตในที่ทำกินในเขตป่า เปรียบเทียบกับเป้าหมายการส่งเสริมและพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของหน่วยงานรัฐพบว่ามี ความแตกต่างกัน เนื่องจากการส่งเสริมและพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของรัฐจำกัดเฉพาะการแก้ปัญหาด้านการผลิต แต่ไม่ได้เชื่อมโยงกับปัญหาการจัดการทรัพยากร ดังกรณีการส่งเสริมวนเกษตรของรัฐกับองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีเป้าหมายต่างกัน

เช่นเดียวกับหลักการและแนวคิดเกษตรกรรมยั่งยืนที่มีความต่างกัน โดยเฉพาะระหว่างองค์กรพัฒนาเอกชนกับรัฐ นับตั้งแต่รูปแบบไร่ นาสวนผสมที่หน่วยราชการจัดให้เป็นรูปแบบเกษตรกรรมยั่งยืนรูปแบบหนึ่ง ขณะที่องค์กรพัฒนาเอกชนเห็นว่าไม่ใช่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือแนวคิดและทัศนคติต่อการใช้สารเคมีการเกษตรชนิดต่างๆ ซึ่งองค์กรพัฒนาเอกชนเห็นว่าขั้นสูงสุดแล้วเกษตรกรรมยั่งยืนปฏิเสธการใช้สารเคมี ทว่านักวิชาการด้านการเกษตรของรัฐเห็นว่าสามารถใช้ได้ ไม่ว่าจะเป็นปุ๋ยเคมี หรือสารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืช เนื่องจากเห็นว่าสารเคมีเหล่านี้ไม่ใช่สารพิษ อีกทั้งยังมีประโยชน์ต่อพืชและดินเมื่อใช้ตามคำแนะนำ

นอกจากนี้ รูปแบบ/วิธีการเรียนรู้และพัฒนากระบวนกรที่ยั่งยืนของฝ่ายต่างๆ เหล่านี้มีความแตกต่างกัน โดยรูปแบบ/วิธีการเรียนรู้ของเกษตรกรส่วนใหญ่เกิดขึ้นขณะทำการเกษตร ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นการเรียนรู้และทดลองขณะทำการเกษตร ขณะที่บางส่วนเป็นการเรียนรู้จากบิดามารดา และในบางกรณีการเรียนรู้และพัฒนากระบวนกรที่ยั่งยืนเกิดขึ้นในเงื่อนไขและบริบทของสังคมและวัฒนธรรม ส่วนการเรียนรู้และพัฒนากระบวนกรที่ยั่งยืนขององค์กรพัฒนาเอกชนเน้นการเรียนรู้และพัฒนาจากระบบกระบวนกรที่ยั่งยืนที่สืบทอดมาจากอดีตรวมทั้งจากเกษตรกรต้นแบบ ขณะเดียวกันก็ร่วมกับเกษตรกรค้นคว้าทดลองรูปแบบรวมทั้งเทคนิคกระบวนกรที่ยั่งยืนประเภทต่างๆ

เปรียบเทียบกับกรเรียนรู้และพัฒนากระบวนกรที่ยั่งยืนของหน่วยงานรัฐโดยรวมพบว่าต่างกัน เพราะการที่รัฐหันมาส่งเสริมกระบวนกรที่ยั่งยืนนอกจากเป็นเพราะความล้มเหลวจากเกษตรแผนใหม่ ที่สำคัญเป็นเพราะองค์กระหวางประเทศซึ่งสนับสนุนการวิจัยและพัฒนาการเกษตรในประเทศด้อยและกำลังพัฒนา เปลี่ยนแปลงแนวทางวิจัยและพัฒนาด้านการเกษตรกร ให้มีความสำคัญกับการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนมากขึ้น ขณะที่ในส่วนขอรูปแบบ/วิธีการส่งเสริมรัฐดำเนินงานโดยนำนโยบายจากส่วนกลางลงมาปฏิบัติในพื้นที่ และเป็นการดำเนินการภายใต้งานประจำของกรมต่างๆ ตามระบบการจัดสรรงบประมาณ แต่ไม่ได้ให้ความสำคัญกับปัญหาและความต้องการของเกษตรกรในพื้นที่ เน้นความรู้ที่ต้องการให้ และเน้นการสนับสนุนปัจจัยการผลิตหรือเงินทุนเพื่อให้เกิดกิจกรรมหรือสร้างแรงจูงใจในการรวม แต่ไม่เน้นการสร้างกระบวนการเรียนรู้หรือกระบวนการกลุ่ม รวมทั้งให้ความสำคัญกับผลสำเร็จเชิงปริมาณ มากกว่าการพัฒนาเชิงคุณภาพ

ทั้งนี้ การเรียนรู้ พัฒนา และส่งเสริมกระบวนกรที่ยั่งยืนที่เกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขที่ต่างกัันดังกล่าวก่อให้เกิดประสิทธิผลหรือการเกิดขึ้นจริงของกระบวนการเรียนรู้ที่ต่างกันอย่างสำคัญ กล่าวในส่วนของการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นโดยการริเริ่มของเกษตรกรส่วนใหญ่มักประสบความสำเร็จ และกลายเป็นต้นแบบให้เกษตรกรรายอื่นๆ ได้ไปศึกษาดูงาน ขณะที่การพัฒนาและส่งเสริมระบบกระบวนกรที่ยั่งยืนขององค์กรพัฒนาเอกชนประสบความสำเร็จระดับหนึ่ง เพราะสามารถคิดค้นและพัฒนากระบวนกรที่ยั่งยืนที่เหมาะสมได้หลายรูปแบบ ก่อให้เกิดเกษตรกรต้นแบบกระจายอยู่ทั่วทุกภูมิภาคของประเทศ ก่อให้เกิดการรวมกลุ่มของเกษตรกรในระดับและลักษณะต่างๆ เพื่อร่วมกันเรียนรู้และพัฒนากระบวนกรที่ยั่งยืน รวมทั้งการสามารถผลักดันให้เกษตรกรกรที่ยั่งยืนได้รับการปฏิบัติในระดับนโยบาย แม้จะมีข้อจำกัดรวมทั้งปัญหาและอุปสรรคอยู่ระดับหนึ่ง

ส่วนการดำเนินกิจกรรมส่งเสริมกระบวนกรที่ยั่งยืนของรัฐแม้จะประสบความสำเร็จในเชิงปริมาณ แต่มีข้อจำกัดหลายประการ เช่น เกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการของรัฐยังมีแนวคิดที่มีตลาดเป็นตัวนำหรือต้องการผลตอบแทนด้านรายได้เป็นหลัก เกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตสู่กระบวนกรที่ยั่งยืนของรัฐยังคงใช้สารเคมีในการทำกรเกษตรอยู่เป็นส่วนใหญ่ การ

ให้เทคโนโลยีแบบสูตรสำเร็จ ไม่ได้ศึกษาองค์ประกอบที่เป็นตัวเกษตรกร ส่งผลให้เกิดการไม่ยอมรับ เพราะวิธีปฏิบัติไม่สอดคล้องกับสภาพพื้นที่ หรือขัดกับการปฏิบัติแบบดั้งเดิม แม้หน่วยงานรัฐและสถาบันวิชาการหันมาให้ความสำคัญกับการวิจัยด้านเกษตรกรรมยั่งยืนจำนวนมาก ทว่างานวิจัยเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นงานวิจัยเฉพาะด้านและเป็นการวิจัยแบบแยกส่วน มิได้ใช้กรอบการวิจัยแบบองค์รวม เมื่อนำมาส่งเสริมจึงไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะกิจกรรมต่างๆ ในระบบการเกษตรมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันทั้งบวกและลบ นอกจากนี้ ผู้วิจัยมิได้มองถึงโครงสร้างปัญหาการเกษตรที่เกษตรกรรายย่อยเป็นผู้เสียเปรียบและอยู่ภายใต้การครอบงำจากบริษัทขนาดใหญ่ทางการเกษตร

เช่นเดียวกับการดำเนินโครงการเกษตรทฤษฎีใหม่ตามแนวพระราชดำริที่แม้ประสบความสำเร็จในเชิงปริมาณแต่ยังมีข้อจำกัดอยู่มาก เนื่องจากเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการส่วนใหญ่ต้องการเพียงการได้รับการสนับสนุนแหล่งน้ำและปัจจัยการผลิต และมีเป้าหมายที่ผลตอบแทนเชิงเศรษฐกิจเป็นหลัก นอกจากนี้ เกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการจำนวนมากมีแนวโน้มที่จะไม่สามารถทำการเกษตรทฤษฎีใหม่ต่อไปได้ หรือถึงสามารถทำต่อไปได้ก็ขัดกับหลักการของโครงการ ขณะที่ในส่วนของ การดำเนินงานหน่วยงานที่รับผิดชอบโครงการระดับจังหวัดและหน่วยงานที่ปฏิบัติงานในพื้นที่ไม่สามารถประสานงานกันได้ ขณะที่ในระดับเจ้าหน้าที่ระดับปฏิบัติการพบว่าส่วนใหญ่ขาดความเข้าใจเกี่ยวกับโครงการ ทำให้ไม่สามารถถ่ายทอดแก่เกษตรกรได้ชัดเจน และทำให้ขั้นตอนการคัดเลือกเกษตรกรเข้าร่วมโครงการขาดประสิทธิภาพ ขาดการมีส่วนร่วมของเกษตรกร และการปฏิบัติงานในพื้นที่เน้นเป้าหมายเชิงปริมาณเป็นหลัก

บรรณานุกรม

กอบกุล ราชะนาคร

2543 “กฎหมายกับการจัดการทรัพยากรน้ำและชายฝั่งทะเล” ใน อานันท์ กาญจนพันธุ์ (บก.) พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร กระบวนทัศน์และนโยบาย กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

กระทรวงเกษตรและสหกรณ์

2541 คู่มือการปฏิบัติงานโครงการสระเก็บน้ำขนาดเล็กเพื่อการเกษตรผสมผสาน กรุงเทพฯ: กระทรวงเกษตรและสหกรณ์

กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม

2542 นโยบายการใช้ปุ๋ยชีวภาพและปุ๋ยอินทรีย์เพื่อกอบกู้เศรษฐกิจ เอกสารอัดสำเนา ไกรลาส กุลวงศ์

2531 เอกสารสรุปบทเรียนด้านเกษตรกรรม เอกสารอัดสำเนา

กำราบ พานทอง

2532 โครงการเกษตรทางเลือกในชุมชนสวนยางขนาดเล็ก (เกษตรกรรมป่ายาง) เอกสารประกอบการสัมมนาเกษตรกรรมทางเลือก วันที่ 9 มีนาคม 2532 ณ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ วิทยาเขตกำแพงแสน

กำราบ พานทอง

2535 “นโยบายพืชเศรษฐกิจส่งออก: กรณีศึกษายางพารา” ใน อาภา หวังเกียรติ (บก.) บทวิเคราะห์และข้อเสนอแนะทางนโยบายเพื่อพัฒนาระบบเกษตรกรรมทางเลือก กรุงเทพฯ: เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก

คมจิต แสงไสย

2532 กรณีศึกษาเกษตรกรรมทางเลือก องค์การนานาชาติเพื่อร่วมกันพัฒนา จ. กาฬสินธุ์ เอกสารประกอบการสัมมนาเกษตรกรรมทางเลือก วันที่ 9 มีนาคม 2532 ณ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ วิทยาเขตกำแพงแสน

เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคเหนือ

2538 วนเกษตร เอกสารประกอบการฝึกอบรม กระบวนการทำงานส่งเสริมเกษตรยั่งยืนในชุมชนบนพื้นที่สูง ณ มูลนิธิศึกษาพัฒนาชนบท อ.แมริม จ.เชียงใหม่ 8-12 สิงหาคม 2538

จำนงค์ แรกพิณิจ

2537 “ภูมิปัญญาคือรากฐานแห่งการดำเนินชีวิต เกษตรกรรมธาตุสี่ของนายพรหมัดหลี่” ใน สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ 10 ปีวนเกษตร เอกสารประกอบ

การสัมมนา เครือข่ายชาวบ้านในสังคมเกษตร 15-18 ธันวาคม 2537 ณ สวนวนเกษตร
ห้วยหิน จ.ฉะเชิงเทรา

ฉันทนา บรรพศิริโชติ และคณะ

2538 เกษตรกรรมทางเลือก กรณีศึกษาตัวอย่างการปรับตัวของเกษตรกรพื้น
บ้านภาคกลาง เอกสารประกอบการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง การสรุปบทเรียนจากการ
ปรับตัวของเกษตรกรพื้นบ้านในประเทศไทย วันที่ 15-16 สิงหาคม 2538 ณ โรงแรมดวง
ตะวัน จ.เชียงใหม่

ชมรมศิษย์เก่าบูรณะชนบทและเพื่อน

2538 การทำเกษตรกรรมธรรมชาติ กรณีศึกษา นางสุนันทา-นายชุมแสง เหล่าชัย
เอกสารอัดสำเนา

ชมรมศิษย์เก่าบูรณะชนบทและเพื่อน

ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ แนวคิดและเทคนิคเกษตรกรรมยั่งยืน เอกสารอัดสำเนา

ชนวน รัตนวราหะ

2542 กระบวนการพัฒนาเกษตรการเกษตรยั่งยืน เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง การ
พัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน วันที่ 24-25 กันยายน 2542 ณ โรงแรมเมาทันวิลล์รีสอร์ทเขา
ใหญ่ จ.นครราชสีมา

ชูพินิจ เกษมณี

2536 ศักยภาพในการจัดการทรัพยากรดิน-น้ำ-ป่าของชาวกะเหรี่ยง: บทวิเคราะห์
เบื้องต้น เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการการวิจัยในมิติทางวัฒนธรรม ณ หอ
ประชุมเล็ก ศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย 5-7 สิงหาคม 2536

จิรัฐดี เสนาคำ

2539 "พัฒนาการเกษตรกรรมทางเลือก" ใน วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ (บก.) เกษตรกรรมทาง
เลือก ความหมาย ความเป็นมา และเทคนิควิถี กรุงเทพฯ: เครือข่ายเกษตรกรรมทาง
เลือก

จิรัฐดี เสนาคำ

ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ นโยบายการเกษตรของรัฐและการเกษตรกรรมทางเลือก เอกสาร
อัดสำเนา

จิรัฐดี เสนาคำ และวิฑูรย์ ปัญญากุล

2535 "รัฐและธุรกิจการเกษตรแบบครบวงจร: จากสี่ประสานถึงสภาการเกษตรแห่งชาติ" ใน
อาภา หวังเกียรติ (บก.) บทวิเคราะห์และข้อเสนอแนะทางนโยบายเพื่อพัฒนาระบบ
เกษตรกรรมทางเลือก กรุงเทพฯ: เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก

ณรงค์ คงมาก

2532ก ประสบการณ์การพัฒนาเกษตรกรรมทางเลือกในภาคใต้ กรณีโครงการ
เกษตรกรร่ง ลุ่มน้ำปากพนัง นครศรีธรรมราช เอกสารอัดสำเนา

ณรงค์ คงมาก

2532ข สรุปผลการสัมมนาสรุปทเรียน ประสบการณ์ อ.พ.ช. ได้ กับเกษตรกรรม
ทางเลือก วันที่ 10-11 กุมภาพันธ์ 2532 ณ กป.อพช. จ.สงขลา เอกสารประกอบการ
สัมมนาเกษตรกรรมทางเลือก วันที่ 9 มีนาคม 2532 ณ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ วิทยา
เขตกำแพงแสน

เดชรัตน์ สุขกำเนิด

มปป. กระบวนการเรียนรู้และการพัฒนาขององค์กรเกษตรกรเพื่อสนับสนุนการ
พัฒนาการเกษตรยั่งยืน เอกสารประกอบการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง แนวทางการ
พัฒนาการเกษตรยั่งยืน กรณีรูปแบบเกษตรอินทรีย์และเกษตรธรรมชาติ 28 พฤษภาคม
2543

ดีอราแม่ ดาราแม่

ไม่ปรากฏปีพิมพ์ เสียจากรากหญ้า เอกสารอัดสำเนา

ธวัชชัย ณ นคร และประทีป วีระพัฒนนิรันดร์

2535 เกษตรกรรมยั่งยืน แนวคิดและการพัฒนาระบบ เอกสารประกอบการบรรยาย
การสัมมนาเชิงปฏิบัติการเรื่อง ทางเลือกเกษตรกรรมยั่งยืน: เกษตรธรรมชาติแบบคิวเซ วันที่
26 พฤศจิกายน 2535 ณ กรมวิชาการเกษตร

ธัญวาท จิตต์สงวน

2536 ความเป็นไปได้ของการเกษตรยั่งยืนภายใต้กรอบความคิดทางเศรษฐศาสตร์
เอกสารประกอบการสัมมนาหัวข้อ เกษตรยั่งยืน: อนาคตของการเกษตรไทย วันที่ 22-25
ธันวาคม 2536 ณ โรงแรมพรพิงค์ทาวเวอร์ จ.เชียงใหม่

ธัญวาท จิตต์สงวน และคณะ

2543ก รายงานการวิจัย แนวทางและนโยบายในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน
กรณีศึกษาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กรุงเทพฯ: ภาควิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรและ
ทรัพยากร คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

2543ข รายงานการวิจัย แนวทางและนโยบายในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน
กรณีศึกษาภาคเหนือ กรุงเทพฯ: ภาควิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรและทรัพยากร คณะเศรษฐ
ศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

2544 การพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน เอกสารประกอบการประชุมเชิงนโยบาย “แนวทางและนโยบายในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน” โครงการวิจัยการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน วันที่ 30 สิงหาคม 2544 ณ ห้องประชุมพิงบุญฯ อาคารสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร

นิพนธ์ พัวพงศกร และคณะ

2536 การศึกษาแนวทางการปรับปรุงบทบาทของธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร แผนงานเศรษฐกิจรายสาขา มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย เอกสารอัดสำเนา

นิรมล ยวนบุญย์

2539 เกษตรกรรมไม่ตามสั่ง กระตุกสั่นหลังไม่ฝุ่ ประสบการณ์เกษตรกรรมทางเลือกของ ชัยพร พรหมพันธุ์ กรุงเทพฯ: เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก

เนืองพนิช สิ้นชัยศรี

2536ก “สารฆ่าแมลงและวิธีการใช้” ใน อรรถ สมร่าง และคณะ รายงานการประชุมเชิง

ปฏิบัติการเรื่อง การพัฒนาการเกษตรยั่งยืน วันที่ 26-30 เมษายน 2536 ณ ศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อน โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ อ.พนมสารคาม จ.ฉะเชิงเทรา กรุงเทพฯ: กองแผนงาน กรมพัฒนาที่ดิน

2536ข “การใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชอย่างถูกต้องและปลอดภัย” ใน อรรถ สมร่าง และคณะ รายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง การพัฒนาการเกษตรยั่งยืน วันที่ 26-30 เมษายน 2536 ณ ศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อน โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ อ.พนมสารคาม จ.ฉะเชิงเทรา กรุงเทพฯ: กองแผนงาน กรมพัฒนาที่ดิน

2536ค “การลดอันตรายจากพิษของสารเคมีกำจัดศัตรูพืชและการใช้สารสกัดจากธรรมชาติในระบบการเกษตรยั่งยืน” ใน อรรถ สมร่าง และคณะ รายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง การพัฒนาการเกษตรยั่งยืน วันที่ 26-30 เมษายน 2536 ณ ศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อน โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ อ.พนมสารคาม จ.ฉะเชิงเทรา กรุงเทพฯ: กองแผนงาน กรมพัฒนาที่ดิน

บริบูรณ์ สมฤทธิ์ และปรีชา สุรินทร์

2536 การวิจัยและพัฒนาเพื่อการเกษตรยั่งยืน เอกสารประกอบการประชุมเพื่อพิจารณาเกี่ยวกับแนวทางการศึกษาการพัฒนาการเกษตรกรรมไปสู่การเกษตรกรรมแบบยั่งยืน วันที่ 25 มิถุนายน 2536 ณ ห้องประชุมรัฐสภา

บัณฑิต สุตรสุนทร และคณะ

2544 การพัฒนากระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมของชุมชนและการพัฒนาเครือข่ายเพื่อการสนับสนุนการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนในภาคใต้ เอกสารประกอบการสัมมนาโครงการวิจัยการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนในภาคใต้ 24-29 พฤษภาคม 2544

บันเทิง มาแสง และเดวิด สุขกำเนิด

2543 แนวทางการพัฒนาการเกษตรยั่งยืน กรณีรูปแบบเกษตรอินทรีย์และเกษตรธรรมชาติ เอกสารประกอบการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง แนวทางการพัฒนาการเกษตรยั่งยืน กรณีรูปแบบเกษตรอินทรีย์และเกษตรธรรมชาติ 28 พฤษภาคม 2543

บุษบา วรากรวรุดิ

2536 “เกษตรยั่งยืน: การณรงค์ในส่วนของกรมวิชาการเกษตร” ใน กรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เกษตรยั่งยืน: อนาคตของการเกษตรไทย เอกสารวิชาการประจำปี 2536 กรุงเทพฯ: กรมวิชาการเกษตร

ปรัชญา ธัญญาดี

2536 “แนวทางการจัดการดินและปุ๋ยในระบบเกษตรยั่งยืน” ใน อรรถ สมร่าง และคณะ รายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง การพัฒนาการเกษตรยั่งยืน วันที่ 26-30 เมษายน 2536 ณ ศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อน โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ อ.พนมสารคาม จ.ฉะเชิงเทรา กรุงเทพฯ: กองแผนงาน กรมพัฒนาที่ดิน

ประทีป วีระพัฒนนิรันดร์

2536 “การเกษตรยั่งยืน: ความหมาย แนวคิด และการพัฒนาระบบ” ใน กรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เกษตรยั่งยืน: อนาคตของการเกษตรไทย เอกสารวิชาการประจำปี 2536 กรุงเทพฯ: กรมวิชาการเกษตร

ประสิทธิ์ มากวงศ์

2531 เอกสารสรุปบทเรียนด้านเกษตรกรรม เอกสารอัดสำเนา

ปรีดา พากเพียร พิชิต พงษ์สกุล และธวัชชัย ณ นคร

2536 “ผลของปุ๋ยต่อดินและสภาพแวดล้อม” ใน กรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เกษตรยั่งยืน: อนาคตของการเกษตรไทย เอกสารวิชาการประจำปี 2536 กรุงเทพฯ: กรมวิชาการเกษตร

ปิติ กันตังกุล และคณะ

2544 รายงานภาพรวมข้อค้นพบเบื้องต้นเกี่ยวกับการทำเกษตรยั่งยืนในภาคใต้ เอกสารอัดสำเนา เอกสารประกอบการสัมมนาโครงการวิจัยการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนในภาคใต้ 24-29 พฤษภาคม 2544

ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์

2539 เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ เชียงใหม่: สำนักพิมพ์ตรีวิน

พรพิไล เลิศวิชา

2537 "สวนผลไม้ในป่าเขาหลวง (คีรีวง)" ใน สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ
10 ปีวนเกษตร เอกสารประกอบการสัมมนา เครือข่ายชาวบ้านในสังคมวนเกษตร 15-18
ธันวาคม 2537 ณ สวนวนเกษตรห้วยหิน จ.ฉะเชิงเทรา

พอพันธ์ อู๋ยานนท์

2545 เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง รายงานการวิจัยเสนอต่อที่ประชุมเศรษฐกิจชุม
ชนหมู่บ้านและลุ่มน้ำ 25-26 ตุลาคม 2545 ณ โรงแรมสยามซิตี้ กรุงเทพฯ เอกสารอัดสำเนา

พัฒน์ วิบูลย์เจริญ

2533 รายงานการประชุมสัมมนาเรื่อง เกษตรยั่งยืนในที่ราบ วันที่ 24 กันยายน - 8
ตุลาคม 2533

พฤกษ์ ยิบมันตะศิริ และคณะ

- 2539 พัฒนาการของระบบการผลิต เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง ระบบเกษตรกรรม
ยั่งยืนบนพื้นที่สูง: ทางออกการจัดการที่ดินอย่างยั่งยืนของชุมชนบนพื้นที่สูง" วันที่ 14-15
พฤษภาคม 2539 ณ สำนักวิจัยและพัฒนาการเกษตรเขตที่ 1 จ.เชียงใหม่

พูนศิริ วัจนะภูมิ และคณะ

2536 เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาเชิงปฏิบัติการ การเกษตรแบบยั่งยืน: มิติ
ใหม่เพื่อความอยู่รอด กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการ
อันเนื่องมาจากพระราชดำริ

พูลไท ลวากร

2531 เอกสารสรุปบทเรียนด้านเกษตรกรรม เอกสารอัดสำเนา

ไพบุลย์ สุทธสุภา และตะวัน ห่างสูงเนิน

2541 เกษตรผสมผสาน ทางเลือกและทางรอดของชนบทไทย กรณีศึกษาเกษตรกร
ดีเด่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เอกสารอัดสำเนา

ไพโรจน์ ภูมิประดิษฐ์ และกุลชีพ วรพงษ์

2537 "วนเกษตร: วิถีใหม่แห่งการพึ่งตนเองและฟื้นฟูธรรมชาติ" ใน สำนักงานคณะกรรมการ
วัฒนธรรมแห่งชาติ 10 ปีวนเกษตร เอกสารประกอบการสัมมนา เครือข่ายชาวบ้านใน
สังคมวนเกษตร วันที่ 15-18 ธันวาคม 2537 ณ สวนวนเกษตรห้วยหิน จ.ฉะเชิงเทรา

เพิ่มศักดิ์ มกราภิรมย์

2537 "วนเกษตรเพื่อชีวิตและสิ่งแวดล้อม" ใน สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ
10 ปิวนเกษตร เอกสารประกอบการสัมมนา เครือข่ายชาวบ้านในสังคมวนเกษตร วันที่ 15-
18 ธันวาคม 2537 ณ สวนวนเกษตรห้วยหิน จ.ฉะเชิงเทรา

ภรณ์ ภูมิพัตนา

2534 ชับน้ำตาแม่ธรณี เล่ม 1 กรุงเทพฯ: ฟาอภัย

กิม ภาคเมธาวิ

2535 เทคนิคการทำนาธรรมชาติ หนังสือประกอบงานสัปดาห์เกษตรกรรมทางเลือกเพื่อ
สุขภาพและสิ่งแวดล้อม วันที่ 10-15 พฤศจิกายน 2535 ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
กรุงเทพฯ: เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก

มานะ นาคำ

2531 เอกสารสรุปบทเรียนด้านเกษตรกรรม เอกสารอัดสำเนา

ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

2531 การประชุมสัมมนา พืชสารฆ่าแมลงในการทำการเกษตร วันที่ 28-30 กันยายน
2531 จัดโดย สถาบันวิจัยการทำฟาร์ม กรมวิชาการเกษตร ร่วมกับสถาบันแมคเคนเพื่อฟื้นฟู
สุขภาพ กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยการทำฟาร์ม กรมวิชาการเกษตร และโครงการป้องกันพืช
โดยชีววิธี สถาบันแมคเคนเพื่อฟื้นฟูสุขภาพ

ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

2535 รายงานการสัมมนาระดับชาติเรื่อง บทบาทขององค์กรเอกชนในการวิจัยและ
พัฒนาทางการเกษตร กรุงเทพฯ: เอกสารอัดสำเนา

ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

2539 ระบบเกษตรกรรมถาวรบนพื้นที่สูง เอกสารประกอบการสัมมนา ระบบเกษตร
กรรมยั่งยืนบนพื้นที่สูง: ทางออกการจัดการที่ดินอย่างยั่งยืนของชุมชนบนพื้นที่สูง วันที่ 14-15
พฤษภาคม 2539 ณ สำนักวิจัยและพัฒนาการเกษตรเขตที่ 1 จ.เชียงใหม่

มูลนิธิเพื่อการวิจัยและพัฒนาเกษตรกรรมธรรมชาติสากล

2532 มุ่งสู่ศตวรรษที่ 21 เกษตรธรรมชาติ เพื่อสร้างเสริมการเกษตรที่สมบูรณ์และ
ส่งเสริมโภชนาการที่ถูกต้องก่อนอายุ กรุงเทพฯ: มูลนิธิเอ็มโอเอไทย

ยศ สันตสมบัติ

2543 "รัฐ ชุมชน และนโยบายการจัดการทรัพยากร: บทสำรวจองค์ความรู้" ใน ใน อานันท์
กาญจนพันธุ์ (บก.) พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร กระบวนทัศน์และ
นโยบาย กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

รสนา โตสิตระกูล

2535 ข้อเสนอแนะเบื้องต้นในการทำเกษตรกรรมธรรมชาติ กรุงเทพฯ: ศูนย์เกษตรกรรมธรรมชาติ

ไม่ปรากฏปีพิมพ์ มาซาโนบุ ฟูกุโอกะ กับงานเกษตรกรรมธรรมชาติ เอกสารอัดสำเนา รัศมี ศิริทวีป

2531 “แนวทางของระบบการทำฟาร์ม” ใน ไม่ปรากฏผู้แต่ง การประชุมสัมมนา พืชสารพัดแมลงในการทำการเกษตร 28-30 กันยายน 2531 จัดโดย สถาบันวิจัยการทำฟาร์มกรมวิชาการเกษตร ร่วมกับสถาบันแมคเคนเพื่อฟื้นฟูสุขภาพ กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยการทำฟาร์ม กรมวิชาการเกษตร และโครงการป้องกันพืชโดยชีววิธี สถาบันแมคเคนเพื่อฟื้นฟูสุขภาพ

เรวดี ประเสริฐเจริญสุข และอรุณี เวียงแสง

2539 กระบวนการทำงานส่งเสริมเกษตรที่สูง เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการ การวิจัยในมิติทางวัฒนธรรม วันที่ 5-7 สิงหาคม 2536 ณ หอประชุมเล็ก ศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย

ลัดดา ปิยะวงศ์รุ่งเรือง

2534 เกษตรธรรมชาติ ทางรอดของชาวนา คำเตือน ภาณี ชาวนาผู้ปฏิบัติยุคสมัยด้วยเกษตรธรรมชาติ กรุงเทพฯ: ฟ้ายักษ์

ละเอียด เล็งตากแดด

2531 เอกสารสรุปบทเรียนด้านเกษตรกรรม องค์การความร่วมมือนานาชาติเพื่อการพัฒนา

วรรณา ประยุกต์วงศ์ และอภิรักษ์ กำนันรัตน์

2544 บทสังเคราะห์งานวิจัยและพัฒนาเกษตรยั่งยืนของภาคใต้ เอกสารประกอบการสัมมนาเชิงปฏิบัติการเรื่อง ยุทธศาสตร์การวิจัยและพัฒนาเกษตรยั่งยืนภาคใต้ วันที่ 28-29 พฤษภาคม 2544 อาคารหอสมุดคุณหญิงหลง อรรถกระวีสุนทร มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตหาดใหญ่

วรลักษณ์ อธิพิลโอฟาร

2541 ไร่หมุนเวียน มารดาแห่งพรรณพืช เชียงใหม่: โครงการพัฒนาลุ่มน้ำภาคเหนือโดยองค์กรชุมชน

วิจิต นันทสุวรรณ

2537 "สวนผสมผสานคลองกระเจง" ใน สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ 10 ปี
วนเกษตร เอกสารประกอบการสัมมนา เครือข่ายชาวนานในสังคมวนเกษตร วันที่ 15-18
ธันวาคม 2537 ณ สวนวนเกษตรห้วยหิน จ.ฉะเชิงเทรา

วิเชียร ศะศิประภา และบริบูรณ์ สมฤทธิ์

2536 "กรณีศึกษา: เกษตรกรที่ทำการเกษตรแบบธรรมชาติ" ใน กรมวิชาการเกษตร
กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เกษตรยั่งยืน: อนาคตของการเกษตรไทย เอกสารวิชาการ
ประจำปี 2536 กรุงเทพฯ: กรมวิชาการเกษตร

วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ

2535ก ไปให้พันธุ์ปลูกปฏิวัติเขียว กรุงเทพฯ: ศูนย์เทคโนโลยีเพื่อสังคม และกลุ่มพืชพันธุ์ฯ

2535ข "การวิจัยและพัฒนาเทคโนโลยีการเกษตรในประเทศไทย" ใน อาภา หวังเกียรติ
(บก.) บทวิเคราะห์และข้อเสนอแนะทางนโยบายเพื่อพัฒนาระบบเกษตรกรรมทาง
เลือก กรุงเทพฯ: เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก

2535ค "นโยบายเกี่ยวกับทรัพยากรพันธุกรรมในประเทศไทย" ใน อาภา หวังเกียรติ (บก.)
บทวิเคราะห์และข้อเสนอแนะทางนโยบายเพื่อพัฒนาระบบเกษตรกรรมทางเลือก
กรุงเทพฯ: เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก

2539ก "ประเภทของเกษตรกรรมทางเลือกในประเทศไทย" ใน วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ (บก.)
เกษตรกรรมทางเลือก ความหมาย ความเป็นมา และเทคนิควิธี กรุงเทพฯ: เครือข่าย
เกษตรกรรมทางเลือก

2539ข "เทคนิควิธีและการจัดการไร่ในในระบบเกษตรกรรมทางเลือก" ใน วิฑูรย์ เลี่ยน
จำรูญ (บก.) เกษตรกรรมทางเลือก ความหมาย ความเป็นมา และเทคนิควิธี
กรุงเทพฯ: เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก

2539ค รู้จักชีวิตจึงรู้จักเกษตรกรรม พุทธเกษตรกรรมของฉลวย แก้วคง กรุงเทพฯ:
เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก

วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ และวีรจิต แซ่จิว

2529 อดีตและอนาคตของระบบเกษตรในประเทศไทย เอกสารประกอบการสัมมนา
อาสาสมัครรุ่น 6 ครบวาระการปฏิบัติงาน 2 ปี (1 มิ.ย. 2527 – 31 พ.ค. 2529)

วิรัตน์ สมทน และคณะ

2542 การศึกษาผลการดำเนินงานโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการ
เกษตร ระยะที่ 1 ของภาคใต้ สำนักงานส่งเสริมการเกษตรภาคใต้ กรมส่งเสริมการเกษตร
เอกสารอัดสำเนา

วิชาชีพ ล้มสมบุญชัย และคณะ

2544 การวิเคราะห์เปรียบเทียบผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจระหว่างการทำเกษตรกระแสหลักและเกษตรยั่งยืน เอกสารประกอบการสัมมนาโครงการวิจัยการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนในภาคใต้ วันที่ 24-29 พฤษภาคม 2544

สถาบันทรัพยากรธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพ

2542ก สรุปการสัมมนาเรื่อง กระบวนการเรียนรู้ในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน วันที่ 8-9 กรกฎาคม 2542 ณ โรงแรมขอนแก่นโฮเต็ล

2542ข รายงานการรวบรวมข้อมูลด้านการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องประสบการณ์และการแลกเปลี่ยนแนวคิดในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน

2542ค สรุปการสัมมนาเรื่อง กระบวนการเรียนรู้ในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน วันที่ 16-17 สิงหาคม 2542 ณ โรงแรมเชียงใหม่ภูคำ

สถาบันแมคเคนเพื่อการฟื้นฟูสภาพ

- 2532 แนวคิดและเค้าโครงเกี่ยวกับการเกษตรทางเลือก ส่วนหนึ่งในโครงการพัฒนาชนบท สถาบันแมคเคน เอกสารประกอบการสัมมนาเกษตรกรรมทางเลือก วันที่ 9 มีนาคม 2532 ณ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์วิทยาเขตกำแพงแสน

สมปอง ทองดีแท้

2536 "ผลกระทบและพิษภัยจากการใช้วัตถุมีพิษทางการเกษตร" ใน กรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เกษตรยั่งยืน: อนาคตของการเกษตรไทย เอกสารวิชาการประจำปี 2536 กรุงเทพฯ: กรมวิชาการเกษตร

สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ

2538 เกษตรผสมผสาน ภูชี้วัด ภูธรรม ฟังตนเองและฝังทรัพยากรในดินอย่างยั่งยืน กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

สมภพ มานะรังสรรค์

2544 แนวโน้มพัฒนาการเศรษฐกิจไทยในช่วงก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สนั่น ชูสกุล และวีรวัฒน์ ปภุสสร (บก.)

ไม่ปรากฏปีพิมพ์ วนเกษตร เกษตรกรรมยั่งยืนในภาคอีสาน กรุงเทพฯ: กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม และคณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบทภาคอีสาน

สวัสดี บุญชี และพิทักษ์ อินทะพันธ์

2539 ระบบการปลูกพืชเชิงอนุรักษ์บนพื้นที่ลาดชันที่นำไปสู่สภาพทางกายภาพทางเกษตร เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการการวิจัยในมิติทางวัฒนธรรม วันที่ 5-7 สิงหาคม 2536 ณ หอประชุมเล็ก ศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย

สอาด บุญเกิด

2529 หลักวนเกษตร กรุงเทพฯ: กองทุนจัดพิมพ์ตำราป่าไม้ คณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

สาทร สมพงศ์

2532 กรณีศึกษาเกษตรทางเลือก เอกสารประกอบการสัมมนาเกษตรกรรมทางเลือก วันที่ 9 มีนาคม 2532 ณ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ วิทยาเขตกำแพงแสน

สุศักดิ์ อยู่วิเชียร และวัฒนา พร้อมจันทิก

2537 "การปลูกพืชสามระดับเพื่อยังชีพ กรณีศึกษา: บ้านกุดวิหาท" ใน สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ 10 ปีสวนเกษตร เอกสารประกอบการสัมมนา เครือข่ายชาวบ้านในสังคมวนเกษตร วันที่ 15-18 ธันวาคม 2537 ณ สวนวนเกษตรห้วยหิน จ.ฉะเชิงเทรา

สุวรรณ ยลถนนอม

2531 เอกสารสรุปบทเรียนด้านเกษตรกรรม เอกสารอัดสำเนา

สุวรรณ อุยานันท์

2539 คัมภีร์มืออาชีพ ไร่นาสวนผสม กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน

เสรี พงศ์พิศ

2537 "บันทึกบทเรียน ภูมิปัญญาจากหมู่บ้าน" ใน สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ 10 ปีสวนเกษตร เอกสารประกอบการสัมมนา เครือข่ายชาวบ้านในสังคมวนเกษตร วันที่ 15-18 ธันวาคม 2537 ณ สวนวนเกษตรห้วยหิน จ.ฉะเชิงเทรา

โสภณพรณ อัครจุฑิกลชัย

2531 เอกสารสรุปบทเรียนด้านเกษตรกรรม เอกสารอัดสำเนา

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

2539 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540-2544) (ฉบับร่าง) กรุงเทพฯ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ

2537 10 ปีสวนเกษตร เอกสารประกอบการสัมมนา เครือข่ายชาวบ้านในสังคมวนเกษตร วันที่ 15-18 ธันวาคม 2537 ณ สวนวนเกษตรห้วยหิน จ.ฉะเชิงเทรา

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร

2540 แผนปฏิบัติการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540-2544) ฉบับแก้ไขปรับปรุงครั้งที่ 1 เอกสารอัดสำเนา

ไสว หนูยก

2531 เอกสารสรุปบทเรียนด้านเกษตรกรรมของกลุ่มสาธารณสุขมูลฐานบัวใหญ่ เอกสารอัดสำเนา

อัมมาร์ สยามวาลา (บก.)

2534 สินเชื่อในชนบทประเทศไทย กรุงเทพฯ: มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย

อภิชัย พันธเสน

2539 พัฒนาชนบทไทย: สมุทัยและมรรค แนวคิด ทฤษฎี และภาพรวมของการพัฒนา กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิปัญญา

อภิชาติ เจริญมา (บก.)

2542 แนวคิดการเกษตรแบบผสมผสาน พ่อมหาอยู่ สุนทรธัย กรุงเทพฯ: โรงเรียนชุมชนอีสาน และสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา-อีสาน

อนันต์ ลิขิตประเสริฐ

2537 "เกษตรธรรมชาติ: กรณีนายคำเดื่อง ภาษี" ใน สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ 10 ปีวนเกษตร เอกสารประกอบการสัมมนา เครือข่ายชาวบ้านในสังคมวนเกษตร วันที่ 15-18 ธันวาคม 2537 ณ สวนวนเกษตรห้วยหิน จ.ฉะเชิงเทรา

อรุณี เวียงแสง และเรวดี ประเสริฐเจริญสุข

2539 แนวคิด หลักการ รูปแบบ และตัวชี้วัดของระบบเกษตรยั่งยืน เอกสารประกอบการสัมมนา ระบบเกษตรกรรมยั่งยืนบนที่สูง: ทางออกการจัดการที่ดินอย่างยั่งยืนของชุมชนบนที่สูง

อาภา หวังเกียรติ

2535 "ทิศทางการศึกษาด้านการเกษตรไทยกับข้อเสนอเพื่ออนาคต" ใน อาภา หวังเกียรติ (บก.) บทวิเคราะห์และข้อเสนอแนะทางนโยบายเพื่อพัฒนาระบบเกษตรกรรมทางเลือก กรุงเทพฯ: เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก

เอกสารประกอบการประชุม คณะทำงานพัฒนาและส่งเสริมระบบเกษตรกรรมยั่งยืน วันที่ 2 สิงหาคม 2544